

**ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ОЛИЙ ВА ЎРТА
МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ**

САМАРҚАНД ИҚТИСОДИЁТ ВА СЕРВИС ИНСТИТУТИ

Р.ҲАЙИТБОЕВ, У. МАТЯҚУБОВ

**ЭКОЛОГИК ТУРИЗМ
(Услубий қўлланма)**

САМАРҚАНД 2010

Хайитбоев Рахматулло - Самарқанд иқтисодиёт ва сервис институти, Матяқубов Умид – Урганч Давлат университети - «Экологик туризм». Услубий қўлланма.

Такризчилар: Тухлиев И. С.- «Халқаро туризм ва туризм сервиси» кафедраси мудири, иқтисод фанлари доктори, профессор.

М.М.Махмудов - Ўзбекистон қоракўлчилик ва чўллар экологияси илмий тадқиқот институти, қишлоқ хўжалик фанлари доктори, проф. «Экология ва ҳаёт хавфсизлиги» халқаро фанлар академиясининг академиги

Услубий қўлланма университетлар, институтлар ва коллежларнинг туризм йўналишида таълим олаётган магистрлар, талабалар, туризм мутахассислари ва туризмга қизиқувчи тадбиркорлар учун ёзилди.

Ушбу услубий қўлланмада экологик туризмнинг мақсади ва вазифалари, экотуризмнинг табиат ва табиий ресурсларни муҳофаза қилишдаги ўрни, экотуризмни ривожлантиришдаги муаммолар, экотуризм ресурслари, экотуризм маршрутларини ишлаб чиқиш тамойиллари, экотуризм маршрутларида ҳаёт хавфсизлигини сақлаш ва экотуризм рекламасини тайёрлаш масалалари ҳақида тухталди.

Қўлёзма институтнинг ўқув услубий кенгашида муҳокама қилиниб чоп қилишга тавсия этилган.

Компьютерда саҳифаловчи: С.Қодирова

Р.Хайитбоев, У. Матяқубов СамИСИ. Самарқанд 2010

МУНДАРИЖА

	Кириш	4
I-Боб.	Экологик туризмни ривожлантиришнинг назарий асослари	6
1.1.	Экологик туризмнинг таърифи ва моҳияти	8
1.2.	Экологик туризмнинг мақсади.....	10
1.3.	Экологик туризмда экологик билим ва экологик маданиятнинг шаклланиши.....	11
1.4.	Экологик туризмни ривожлантиришнинг иқтисодиётдаги аҳамияти	14
II-Боб.	Экологик туризм минтақалари ва экологик туризмни ривожлантириш муаммолари	16
2.1.	Экологик туризмни ривожлантириш минтақалари ва экотуризм ресурслари	16
2.2.	Экологик туризмни ривожлантиришдаги муаммолар ва ечимлар	24
III-Боб.	Экологик туризм маршрутларини ишлаб чиқиш	30
3.1.	Экологик туризм маршрутларини ишлаб чиқиш тамойиллари	32
3.2.	Экологик туризм маршрутларидаги хизматлар	36
3.3.	Экологик туризм маршрутларида ҳаёт хавфсизлигини таъминлаш	38
3.4.	Экологик туризм маршрутларини ўтказишни ташкил қилиш	40
3.5.	Экологик туризм маршрутларининг рекламаси	44
IV-Боб.	Экологик туризмнинг менежментини тузиш ва унинг вазифалари	50
4.1.	Туризмда экологик бошқарувини ташкил қилиш.....	50
4.2.	Туристтик фирманинг экологик менежменти	54
	Хулосалар	57
	Фойдаланилган адабиётлар	60

КИРИШ

Экологик туризм ўтган асрнинг охирларидан бошлаб жаҳон туризми индустриясига аста-секин кира бошлади. Бутунжаҳон туризм ташкилотининг маълумотлари бўйича кейинги беш йилда экологик туризмда туристлар оқими тобора кўпайиб бораётганлиги ҳақида ҳисоб – китоб натижалари келтирилган.

Бу туризм йўналишида жанубий Европа, Жанубий – шарқий Осиё, кичик Осиё, Хитой ва Африка қитъасидаги давлатлар олдинги ўринларга чиқмоқда. Албатда қайд қилинган географик табиий манзиллар бетакрор табиат минтақаларидир. Доимий баҳор ва ёз иқлимига эга бўлган давлатларнинг табиатдаги биологик хилма-хиллик ресурслари, шароитлари бу минтақаларда йил давомида туристлар оқимининг кўпайишини таъминлайди, имкониятлар яратади. Ҳозирги кунга келиб жаҳонда экологик туризм жадал суратлар билан ривожланиб бораётган иқтисодиёт соҳаларидан бирига айланди.

Экологик туризмнинг ривожланиб боришининг яна бир сабаби турист ўзи қизиққан табиат ва унинг табиий шароити, биологик ресурслари билан танишибгина қолмасдан, бу табиат бағрида дам ҳам олади, табиат гўзаллигини чуқур ҳис қилади. Унинг ресурсларини авайлаш, хоҳиш-истаги пайдо бўлади. Республикамизнинг экологик туризм салоҳиятини ҳисобга олганимизда экологик туризмни ривожлантиришнинг асосий ресурслари - 4 фазлли табиат мавсумлари, ўзининг экологик тизимларига эга бўлган 5 та табиий ландшафт био-хилма хилликларида эндемик (фақат Ўзбекистон табиатида) турларнинг мавжудлигидир. Ўзбекистоннинг экологик туризмдаги ресурслар салоҳиятига алоҳида тўхталганимизда қуйидаги экотуризм манбаларини келтириш, тавсифлаш масалага равшанлик киритади.

Ўзбекистон 3,8 млн. гектарга эга бўлган овчилик – балиқчилик ер майдонларига эга, улардан 1 млн. гектарини сув фонди ташкил этади.

Республикамиз фаунаси 97 турдаги ўтхўр ҳайвонлар, 424 турдаги қушлар, 58 турдаги судралиб юривчилар ва 83 тур балиқларга эга. Булардан Ўзбекистон республикаси «Қизил китобига» ўтхўр ҳайвонларнинг 24 тури, қушларнинг 48 тури, судралиб юривчиларнинг 10 тури, балиқларнинг 18 тури ва 78 турдаги умуртқасизлар киритилган.

Ўзбекистон Республикаси фанлар Академияси Ботаника институти маълумотлари бўйича, Ўзбекистонда ҳозирги кунда 4148 тур ўсимликлар мавжуд. Шулардан, 3000 турлари олий, ёввойи ўсувчи ўсимликлар, улардан 9 % эндемиклардир.

Ўзбекистон ҳудудининг муҳофаза этилаётган табиий ҳудудлар таркибида 2164 км² ни ташкил қилган 13 та давлат кўрикхонаси, 6061 км² ни ташкил этган 2 та миллий боғ ва ноёб турларга кирувчи ҳайвонларни кўпайтириш республика марказий – «Жайрон» экомаркази, 12186 км² майдонни ташкил этган 14 та давлат буюртмаҳоналари мавжуд.

Келтирилган маълумотларга қўшимча қилиб қайд қилиш мумкинки, Ўзбекистон Марказий Осиёнинг ўртасида, экологик туризмнинг ривожланиши учун қулай транспорт, географик ҳудудларида жойлашган. Мавзунинг долзарблиги шундаки, ривожланиб бораётган мамлакатларнинг туризм индустрияси асосан табиий ёки экологик туризм ҳисобига амалга оширилмоқда. Экспертларнинг маълумотига қараганда экотуризм сайёҳлик бозорининг 10-20 % ини қамраб олган, ўсиш суръати эса умумий туризм индустриясининг ўсиш суръатидан 2 – 3 маротаба ошиб кетди.

Мавзу долзарблигининг яна бир аҳамияти шундаки, экологик туризмни ривожлантириш асосларини, экологик ресурс масканларига туристик маршрутлар тузишнинг услубий асосларини ишлаб чиқиш тобора кечикиб келаяпти.

Экологик туризмни ривожлантиришнинг долзарблигини ҳисобга олиб, экологик туризмнинг моҳиятига баҳо бериш ва экологик туризм ресурсларига баҳо бериш, экологик туризм ресурсларига туристик маршрутлар тузишнинг услубий ташкилий асосларини ишлаб чиқиш, экологик туризмни ривожлантиришнинг назарий ва амалий асосларига тўхталиш, Ўзбекистоннинг экотуристтик табиий минтақаларига таъриф бериш ҳисобланади.

I-Боб. Экологик туризмни ривожлантиришнинг назарий асослари

Туризм соҳаси ўзининг туристик ресурсларининг кўп ёки озлигига қараб ривожланмайди. Балки, туристик ресурсларнинг 1) қадимийлиги, тарихийлиги, мўжизакорлиги, улуғворлиги ёки ҳозиргача очилмаган сирларни ўзида мужассамлаштирган моддий иншоотлар ва табиат ҳайкаллари билан мамлакатлар ҳудудларида мавжудлиги билан боғлиқ ҳолда ривожланади. Бу ҳолат ҳозирги вақтда туризм ривожига биринчи туристик сабаб ҳисобланади. Туризмни ривожлантиришнинг иккинчи ресурси – инсоннинг диний эътиқодидан келиб чиқиб, бу инсон ўзи эътиқод қўйган дин асосчиларининг ўтмишига ҳам, ҳозирги ҳаётига ҳам сиғинади, диндаги улуғ алломаларнинг қабрини зиёрат қилиш учун сайёрамизнинг бир қитъасидан бошқа қитъаларига ҳам бораверади. Диннинг асосчилари – пайғамбарлар, авлиёлар қабрларини зиёрат қилганидан сўнг хотиржамланади, қалби ором олади.

Туризмни ривожлантиришнинг учинчи йўли – оиласига етарли маблағлар топган инсоннинг ўзга мамлакатлардаги, бошқа қитъалардаги гўзал, бетакрор табиати, унинг биологик хилма-хил ресурсларини кўриб завқланишни, дам олишни хоҳлашдир.

Инсоннинг бундай қарорга келиб ўзи яшаб турган давлат табиий ҳудудларига ёки бошқа давлат ҳудудларига, қитъаларга ҳаракати, сафарини экологик туризм деб аташмоқда.

Туризмни ривожлантириш режаларини ишлаб чиқишда аввало унинг назарий асосларини ишлаб чиқиш талаб қилинади. Назарий асосларнинг талаби: ривожлантириш лозим бўлган соҳанинг долзарблиги, халқ хўжалиги ишлаб чиқаришидаги ўрни, халқнинг маърифий-маънавий жиҳатларига таъсири, энг сўнгида кутилаётган иқтисодий самарадорликни аниқлашдан иборат бўлади. Қисқа қилиб айтганда ривожлантирилаётган соҳа мантиқан, режаларда аниқ ҳисоб китобларда назария сифатида ишлаб чиқаришга қўйилади.

Экологик туризмни мамлакатимизда ривожлантирмоқчи эканмиз дастлаб унинг асоси экологик салоҳият заҳиралари кўриб чиқилади. Мазкур ишнинг кириш қисмида келтирилганидек Ўзбекистон экологик туризм ресурслари бўйича дунё мамлакатларининг олдинги қаторларида туради. Эндиги биринчи вазифа ана шу ресурслардан мамлакатимизда самарали фойдаланиб туризмда жадал ривожланаётган экотуризм соҳасини йўлга қўйиш учун бу йўналишнинг назарий асосларини яратиш талаб қилинмоқда.

Экологик туризм билан давлатимизда бугунги кунгача ҳам фойдаланиб келмоқдамиз. Масаланинг моҳияти шундаки, Ўзбекистонда экотуризмни ички (давлат) ва ташқи (халқаро) миқёсида янада ривожлантиришни бу соҳада иқтисодиётимизни бойитишни режалаштирмоқдамиз. Экологик туризмнинг ҳуқуқий – қонуний асослари Ўзбекистон Республикаси Президенти И.А.Каримовнинг «Ўзбекистонда туризмни ривожлантиришнинг 2005 йилгача бўлган давлат дастури», Ўзбекистон Республикасининг «Туризм тўғрисидаги» қонуни ва бошқа фармонлари, Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг № 346 1998 йил августда қабул қилган «Туристтик ташкилотларнинг фаолиятини такомиллаштириш» тўғрисидаги фармойиш ва яна бир қатор қарорларида яратилган.

Мазкур ишнинг эндиги вазифаси экотуризмнинг назария асосларига таъриф бериш ҳисобланади.

1.1. Экологик туризмнинг таърифи ва моҳияти

Экотуризм сўзи XX асрнинг 80 йилларидан бошлаб туризм индустриясига кира бошлаган бўлса-да, бироқ экотуризм тушунчасига ҳозиргача ягона таъриф йўқ. Ўзбекистонда экологик туризмни ривожлантириш Концепциясида» экологик туризмнинг таърифлашда халқаро ташкилотларнинг изоҳлашлари келтирилган.

Табиатни муҳофаза қилиш халқаро иттифоқи (ТМКХИ) – «Экологик туризм ёки экотуризм» – табиий муҳитига нисбатан маъсулият билан саёҳат қилиш, табиат ҳудудларига зиён етказмаган ҳолда ўрганиш, ҳамда табиатнинг бетакрор, жалб этувчи жойларидан завқ олиш мақсадида табиатни муҳофаза қилган ҳолда табиатга кўмаклашади, атроф муҳитга «юмшоқ» таъсир этади, маҳаллий халқнинг ижтимоий-иқтисодий шароитини фаоллаштиради ва шу фаолиятдан уларнинг имтиёзлар олишини таъминлайди.

Табиатнинг бетакрор кўриниши таърифи

Туризм жамияти (ТЖ) – «Табиий ҳудудларга маъсулият билан саёҳат қилиш натижасида табиатни муҳофаза этишни таъминлайди ва маҳаллий халқнинг турмуш даражасини яхшилади».

Ёввойи табиат умумжаҳон жамғармаси (ЁТУЖ) – экотуризм – нисбатан табиатга зиён етказилмаган ҳудудларга саёҳат, маданий – этнографик хусусиятлари ҳақида тасаввур олиш мақсадида, тизимнинг бутунлигини бузмаган ҳолда, шундай иқтисодий шароитлар яратадики, унда табиатни муҳофаза қилиш яхшиланади ва табиий ресурслар маҳаллий халққа фойда келтиради.

Бутунжаҳон туризм ташкилоти (БТТ) – «Табиий ҳудудларга маъсулият билан саёҳат қилиш натижасида табиатни муҳофаза этишни таъминлайди ва маҳаллий халқнинг турмуш даражасини яхшилайди».

«Ўзбекистонда экологик туризмни ривожлантириш концепциясида» - экотуризм деганда нафақат маърифий – маънавий мақсадларни кўзлаган ҳолда экзотик табиий ҳудудларга, уларнинг ҳайвонот ва ўсимлик дунёсига саёҳат балки ижтимоий – иқтисодий масалаларни амалга оширилиши ёрдамида экология муаммоларини ҳал қилиш билан бир-бирига боғлиқ мажмуалар йиғиндисини тушунамиз. Ўзбекистонлик эколог олимларнинг фикрича – экотуризм маърифий-маънавий тушунчалар остида экотуристларнинг экзотик табиий ҳудудларга, уларнинг ҳайвонот ва ўсимликлар дунёсига, табиий ҳудудларнинг тарихий ёдгорликларига, археологик топилмаларига, геологиясига, палеонтология қолдиқларига саёҳатлари каби табиат билан боғлиқ мажмуалар киради.

Албатда халқаро табиатни муҳофаза қилиш ва халқаро туризм ташкилоти, Ўзбекистоннинг экологик туризмни ривожлантириш концепциясининг экотуризм таърифига кўшимчалар киритиш мураккаб, жуда катта манбаларни таҳлил қилишни талаб қилади.

Лекин яна бир омилни келтириш ўринли бўлади. «Экология» сўзи «oikos» - уй ва «lagos» - фан сўзларидан келиб чиққан. Экология – тирик организмларнинг ва уларнинг системалари (популяциялари, туркумлари) нинг бири-бирлари ҳамда яшаш муҳитлари билан ўзаро муносабатлари ҳақидаги фандир.

Экотуризмнинг ҳақиқий мухлислари ўзининг янги табиат гўшаларига саёҳати вақтида айнан ана шу муносабатларни кўришни кузатишни хоҳлайди. Умумфикрларни жамлаб, таҳлил қилганимизда экотуризм табиат кўйнида бўлишлиқдир.

Экотуризм билан табиатшунослик ва табиатни муҳофаза қилишнинг қўшилиб кетганлиги экотуризмни ривожлантиришга илмий меъёрлардан ортиқ куч, режасиз эътибор берилаётганлигидир деб ҳисоблаймиз.

1.2. Экологик туризмнинг мақсади

Экотуризмнинг мақсади – ҳозирги ва келажак авлодларнинг экологик хавфсизлиги ва барқарор ривожланишини таъминлаш учун табиатдан туристик йўналишда оқилона фойдаланишдир. Экотуризмнинг мақсадини амалга ошириш учун «Ўзбекистонда экологик туризмни ривожлантириш Концепцияси» да келтирилган режавий дастурни келтириш кифоя қилади. Бу концепцияда республикамизда экологик туризмни ривожлантириш учун қуйидаги вазифаларни бажариш муҳимлиги алоҳида қайд қилинган:

- экотуризм индустриясини шакллантириш учун махсус қонунларни ишлаб чиқиш ва уларнинг ҳуқуқий механизмини яратиш;
- экотуристлик фан, таълим ва амалиётнинг назарий асосларини ишлаб чиқиш;
- аҳолининг экологик онги ва маданиятини экотуризм орқали ўстириш;
- экотуризм йўналишидаги таълим ва тарбияни йўлга қўйиш;
- экотуризм бўйича мутахассисларни тайёрлаш ва қайта тайёрлаш;
- экотуристлик объектларни ҳар томонлама баҳолаш ва уларнинг кадастрини олиб бориш;
- экотуризм мониторинги ва истиқболини олиб боришни йўлга қўйиш;
- миллий давлат ҳудудларини экотуризм бўйича районлаштириш;
- давлатларнинг ва халқаро жамиятнинг экотуризмга оид тактик режа ва стратегик дастурлар ва тадбирларини ишлаб чиқиш;
- биологик хилма-хилликни сақлаш.

Қайд қилинган вазифаларни бажаришда қуйидаги экотуристлик тамойилларни, яъни экологик муносабатларни туризм орқали

тартибга солишга йўналтирилган қоидаларга қаттиқ, маъсулият билан риоя қилиш талаб қилинади:

- экотуризмда табиатни муҳофаза қилиш ва барқарор ривожланиш масалаларининг устиворлиги;
- экотуризмнинг тарихий, маданий ва бошқа туризм турлари билан боғланганлиги;
- туризм ва сервис соҳаси йўналишидаги барча таълим муассасаларида экотуристлик ўқув киритилишининг мақсадга мувофиқлиги;
- маҳаллий аҳолининг экологик онги ва маданиятини ўстиришда экотуризмни жалб қилиш зарурияти;
- табиатдан оқилона фойдаланиш ва табиатни муҳофаза қилишнинг мазмунини экотуристлик маршрутларда акс эттириш;
- давлат, жамият, маҳаллий бошқарув идораларининг экологик туризмдан манфаатдорлиги;
- экотуризмда экологик ижтимоий-иқтисодий манфаатдорликнинг ягоналиги;
- экотуризмда миллий ғурур ва ифтихорни шакллантиришнинг зарурлиги.

Қайд қилинган тамойилларнинг бажарилиши Ўзбекистонда экологик туризмни жадал ривожлантиришнинг асосларини таъминлайди.

1.3. Экологик туризмда экологик билим ва экологик маданиятнинг шаклланиши

«Экология» ва «Экономика» сўзларига эътибор берсак – бу сўзларнинг умумий ўзаги «Эко». «Экология» сўзи грекча «oikos» - уй ва «logos» - фан сўзларидан ҳосил ҳосил бўлган. Демак, бу бизнинг «Табиат уйимиз», «Экономика» сўзининг маъноси «Уй хўжалиги» (рўзғор)ни юритиш санъатини билдиради. Шунинг учун ҳам бу икки фан «Уйимизни сақланиши» ва «Ривожланиши»га ёрдам бериши лозим.

Агар биз табиат билан «Келишувда» яшашни, унинг неъматларидан фойдаланишни, гўзалликларидан завқланишни хоҳласак унинг шароитларини қабул қилишимиз, ўз

эхтиёжларимизни қондириш учун атроф муҳитни ўзгартираётганда муайян чегаралардан чиқмаганлигимиз зарур.

Экологик туризмнинг асл мақсадлари қайд қилинган хулосаларни ташкил қилади. Экотуризм ўзининг таърифини изоҳлашда биринчи навбатда табиат қўйнида бўлиб унинг ресурсларига озор етказмасликни таъкидлайди. Табиат ва унинг биологик хилма-хил ресурсларидан завқ-шавқ олган инсон албатда бу объектни асраш истагини туяди. Шу билан бирга экологик туризм ривожланишига сабаб бўлган бошқа сабаблар ҳам бор.

Жумладан: экологик инқирознинг сайёравий тус олиши инсониятни тобора ташвишга солмоқда. Экологик муаммоларнинг дунё миқёсида ҳаддан ташқари оғирлашиб кетаётганлиги замирида табиатнинг ўзини-ўзи тиклаш кучи пасайиб бораётганлиги, унинг ресурслари камайгани, атроф муҳитнинг ифлосланиб, захарланиб бораётганлиги, инсониятнинг бир меъёрда соғлом яшашига табиат тўлиқ шароит яратаолмаётганлиги ётади.

Бутунжаҳон туризм ташкилотининг хулосалари бўйича – экотуризм табиий ҳудудларга маъсулият билан саёҳат қилиш натижасида табиатни муҳофаза этишни таъминлайди ва маҳаллий халқнинг турмуш даражасини яхшилайдди.

Бу ҳолда табиатнинг тобора заифлашиб бориши ҳам экотуризмда табиатни асраб қолиш ғояларининг кучини ошириб боради. Шу нуқтаи назардан экологик билим ва экологик маданиятнинг шаклланиши экотуризмнинг ривожланишини таъминлайди. Инсонда экологик билим ва экологик маданиятнинг шаклланишида табиат қонунларининг моҳиятини англаш, инсоннинг ўзи ҳам табиатнинг биологик тури эканлигини тушуниб олишидир.

Табиат ғорат қилинганда ҳам яшайверади. Масалан, ўрмонлар кесилиб кетса, ҳаво, сув захарланса, ифлосланса, ҳайвонот дунёси қирилиб кетса ва ҳоказолар. Лекин, инсон табиатсиз яшай олмайди.

Султонов П.С. ва инсонда инсоний фазилатларнинг камол топишида табиатнинг ўрнини қуйидагича изоҳлайди: - «Табиатнинг тарбиявий аҳамияти дейилганда, соф ҳақиқий табиатнинг кишиларда олийжаноблик, хушфёъллик, бағрикенглик, ватанпарварлик, улуғворлик, мулойимлик каби ахлоқий хислатларни уйғотиш ва шакллантириш хусусиятлари тушунилади. Табиат қўйнида тез-тез бирга бўлиш инсоний фазилатларнинг камол топишига ёрдам беради.

Экотуризм мухлисларининг энг улуғ хислатлари ҳам уларни табиат бағрига чорлаган ҳиссиёт ҳам аслида ана шундан иборатдир.

«Жамиятда кузатиладиган рухий қашшоқлик, лоқайдлик, қўполлик, жаҳлдорлик, шафқатсизлик, мол-дунёга учлик каби хислатларнинг авж олиши сабабларидан бири ҳам кишиларнинг сунъий (техноген) муҳитга тушиб табиатдан ажралиб қолганлигидир».

Инсон ўз уйи бўлган табиатга қанча кўп зарар етказар экан унинг ўзи ҳам маънавий жиҳатдан қашшоқлашиб боради. Табиатни асраб қолишдек оғир муаммони ечишда инсонни экологик саводхон, экологик маданиятли қилиб тарбиялашда ҳам экотуризмнинг аҳамияти беқиёсдир.

Экологик саводхонлик ва экологик маданиятнинг асоси экологик онг ҳисобланади. Экологик онг табиатни асраб-авайлашда, унга онгли муносабатда бўлишда, ресурсларидан меъёрида фойдаланишда, табиий инқирознинг олдини олишда, энг зарури атроф-муҳитни доимо тоза сақлашда намоён бўлади.

Экотуризмнинг таърифини келтиришда халқаро экологик ташкилотлар, Бутун жаҳон туризм ташкилоти қайд қилинган муҳим омилни ҳисобга олади ва табиатни асраб қолишда экотуризмни ривожлантиришни энг муҳим омиллардан бир деб ҳисоблайди.

Инсонда экологик билим ва экологик маданиятни шакллантиришда қуйидаги тамойиллар маъносини ўрганиш, тушуниш ва амалиётда (ўзида) қўллаш тушунилади.

1. Табиатни – «Она ер» деб ардоқлаш.
2. Бизга маълум бўлган «Оламда» бирорта ҳам Ер сайёрасининг табиатга ўхшаш табиат ва ҳаёт шаклининг мавжудлиги аниқланмаганлиги.
3. Табиатнинг иқтисодий аҳамияти дейилганда, ундаги ресурслардан моддий манба сифатида фойдаланишни тушуниш.
4. Табиатнинг илмий аҳамияти деганда инсоннинг барча билимлари негизида табиатнинг жараёнлари асос бўлиши.
5. Табиатнинг соғломлаштириш аҳамияти деганда соф табиат бойликларининг ва шифо берувчи табиий модда ва жараёнларнинг инсон саломатлигига ижобий таъсир этиши.
6. Табиатнинг тарбиявий аҳамияти дейилганда соф, ҳақиқий табиатнинг кишиларда олижаноблик, хушфёъллик, бағрикенглик, ватанпарварлик, улуғворлик, мулойимлик

каби ахлоқий хислатларни уйғотиш ва шакллантириш хусусиятлари тушунилади.

7. Табиатнинг эстетик аҳамияти дейилганда – инсондаги барча гўзаллик, мукамаллик, мусиқа, тасвирий санъат, куй-наво ҳислари ва уларга бўлган эҳтиёжлар тушунилади.
8. Табиат – инсон – жамият яхлит бир, ягона тизимдир.

1.4. Экологик туризмнинг иқтисодиётдаги аҳамияти

Ғарб мамлакатларида экотуризмга иқтисодий соҳа жиҳатидан қаралади, чунки чет элларда жадал суръатлар билан ривожланиб бораётган экотуризм иқтисодий фойда келтирувчи туризмнинг энг истиқболли турларидан бири ҳисобланади.

Экспертларнинг таъкидлашларига биноан, экотуристлар кўпинча ўрта ёки ўртадан юқори сармоёга эга бўлган, ҳар томонлама таъминланган саёҳатчилардан иборат. Сайёрамизда инсон фаолияти тегмаган ёввойи табиат жуда кам қолганлиги сабабли, одатда бундай ҳудудларга саёҳат қилиш чекланган, ҳамда уларга сайёҳат қилиш ҳам сезиларли даражада қиммат. Шу сабабли, экотуризмда туристдан тушган даромадлардан бир неча маротаба кўпдир. Ҳозирги кунда экотуризм туризм ва экскурсия қилиш жаҳон кенгашининг (WTTC) ва жаҳон туристик ташкилоти (WTO) маълумотларига кўра, жадал суръатлар билан ривожланиб бораётган туристик индустриялардан бири ҳисобланади.

Экспертларнинг таъкидлашича, ҳозирда туризм индустриясида экотуризм тармоғига кирувчи табиий ва саргузашт туризми тармоғи жадал суръатлар билан ривожланиб бормоқда. Масалан, Канада давлатида ёввойи табиатга саёҳат, туризмнинг умумий ҳажми ички туризмдан тушган даромаднинг 25 % ини ташкил этади. Канада ҳукумати, фақатгина экотуризмдан тушган солиқ ҳисобидан ҳар йили 1,7 млрд. АҚШ долларидида фойда олади. Бу эса, ҳукумат томонидан ёввойи табиатни муҳофаза қилиш дастурига ажратилган маблағдан (300 млн. доллар) 5 баравар кўпдир. Демакки, экотуризм табиатни муҳофаза қилиш тадбирларини амалга оширишга катта иқтисодий ҳисса қўшади, ҳамда бундай тадбирларни тўла-тўқис ўтказишга катта молиявий кўмак беради.

БМТ ва WTO ташкилотларининг маълумотлари бўйича, охириги 20 йил ичида энди ривожланиб бораётган мамлакатларда

экотуристлар сони кўпайиб ва ундан олинадиган даромадлар йилдан-йилга ўсиб бормоқда. Масалан, ҳар йили экотуризмдан Кения – 1,4 млрд. Непал – 1,5 млрд. АҚШ долларида даромад оладилар. Қайд қилиш лозимки, ушбу мамлакатларнинг экотуризмдан олган даромади давлат ички ялпи маҳсулотининг 70-80 % ига тенг. Келтирилган маълумотлардан қуйидаги хулосалар келиб чиқади:

1. Республикамизда экотуризмни ривожлантиришнинг иқтисодий исботлари ишлаб чиқилмаган. Бу вазиятнинг асосий сабаби – экотуристларнинг ташрифи ҳақида ва қайси экотуризм ресурсига ташриф қилганлиги ҳақида статистик ахборотлар жамланмаган. Иккинчидан, ҳозиргача республикамизнинг табиий ҳудудлари бўйича қайси экологик туризм ресурсларидан фойдаланиш рўйхати ҳам тузилмаган.

2. Экотуризмни ривожлантириш бўйича «Ўзбекистонда экологик туризмни ривожлантириш Концепцияси» қабул қилинган. Ушбу «Концепция» нинг 1.4. бандида – экотуризмнинг ижтимоий-иқтисодий масалалари ечимини топиши лозим бўлган долзарб масалалар сифатида қайд қилинган. Улар қуйидагилар:

- экотуризм объектларида аҳолини иш билан таъминлаш, ижтимоий муҳофаза қилиш муаммоларини ҳал қилиш;
- экотуризм қадамжойларида кичик ва ўрта бизнесни ривожлантириш орқали кўшимча иш ўринларини яратиш, туристик инфратузилмаларни ҳосил қилиш;
- экотуризмнинг жаҳон талабларига жавоб бераоладиган моддий – техник, ахборот – таҳлилий базасини яратиш хизмат кўрсатиш ва сервис соҳасини ривожлантириш;
- экотуризм масканларини электр энергияси ва иссиқ сув билан таъминлаш масқадида экологик тоза, қайта тикланувчи муқобил энергия қурилмалари ёрдамида фойдаланишни кенг йўлга қўйиш.

II-Боб. Экологик туризм минтақалари ва экологик туризмни ривожлантириш муаммолари

«Гўзал» географик ва табиий шароитлар Республикамиз ҳудудида экологик туризмни ривожлантириш учун ғоят қулайдир. Бу борада мамлакатнинг тоғли ҳудудларида жойлашган, замонавий жиҳозланган сайёҳлик мажмуаларида қишки ва ноёб сайёҳлик дастурлари ташкил этилган. Сайёҳликнинг янги йўналиши – йирик қўриқхоналар ва боғлар ҳудудида ташкил этилган табиатшунослик туризми ривожланмоқда.

**Ўзбекистон Республикаси
Президенти И.А.Каримов**

Президентимиз И.А.Каримов қайд қилган сўзларни Сингапур Республикасига давлат ташрифи арафасида шу мамлакатнинг марказий нашрларидан бири бўлган «TODAY» газетасининг мухбирига берган жавобларидан олинди. Президентимиз эътироф этганидек, ҳақиқатдан ҳам, Ўзбекистонимизда экологик туризмнинг экологик табиат иқлим минтақаларини ҳосил қилган, бири-биридан фарқланадиган ландшафтлари, рельефи, ўсимлик ва ҳайвонот олами билан фарқ қиладиган улкан ҳудудлари бор.

2.1. Экологик туризмни ривожлантириш минтақалари

Республикамизда экологик туризмни ривожлантиришнинг асоси бўлган экологик ресурсларнинг бир қисми мазкур ишнинг кириш қисмида келтирилди. Ўзбекистоннинг бутун ҳудудлари денгиз сатҳидан белгиланганда бири-биридан табиий экологик жиҳатдан фарқланувчи 5 та вертикал минтақаларга бўлинади.

Бу минтақаларнинг иқлими, ўсимликлар дунёси ва ҳайвонот олами ҳам турли-туман. Шунингдек, чет эллик туристларни қизиқтирувчи 4 та фасл ҳам экотуризмнинг муҳим ресурслари ҳисобланади. Бу экологик туризм ресурсларига 11 та йирик

дарёларимиз ва 53 та сув омборлари ҳавзаларини ҳам қўйиши мумкин.

1. **Чўллар минтқаси** денгиз сатҳидан 400-500 метр баландликдаги жойларни ўз ичига олади ва Ўзбекистоннинг 70 % ини ишғол қилади, ўсимликлари – 498 тур. Шулардан 64 тури шифобахш ўсимликлар ҳисобланади.

Чўлнинг кўриниши.

Ўзбекистоннинг чўллари қуйидагиларб Қизилқум, Устюрт чўли, Ўрта чўл, Қарнобчўл, Конимехчўл, Муборак чўл, Қарши чўли, Мирзачўл, Марказий Фарғона чўллари, Каттақум ва Сандикли чўллари. Булардан ташқари 1.9 млн. гектарли ўсимликсиз кўчма барханли қум ҳудудлари бор.

Чўл минтақаси ҳайвонлари.

2. Тўқай минтақаси. Республикамизнинг Сирдарё, Амударё, Зарафшон, Чирчиқ, Оҳангарон каби дарёлари соҳилларида тўқайлар алоҳида минтақалар ҳолида учрайди. Тўқайлар ўзига хос табиат ландшафтлари бўлиб, сийрак, зах ўрмон ва чакалакзорлардан иборат. Тўқайлар турли ҳайвонлар яшаши учун муайян шароитга эга. Тўқайлар экологик туризмнинг энг қизиқарли ресурсларидир.

Тўқайзорларнинг кўриниши.

Тўқайзорларнинг ҳайвонлари.

3. Адир минтқаси океан сатҳидан 1000-1200 метрдан 2700-2800 метргача бўлган баландликларни ўз ичига олади. Баландликга кўтарилган сари ҳаво ҳарорати пасайиб ёғинлар миқдори орта боради.

4. Тоғлар минтақаси. Тоғларда ёз салқинроқ, чўлдагига нисбатан қисқароқ бўлади. Тоғларимизда -1048 тур ўсимликлар ўсади. Шифобахш, доривор ўсимликларга бой минтақа. Океан сатҳидан 1400 метрдан 2500 метргача баландликда арча дарахти ўсади. Арча ёғочи мустаҳкам, қимматбаҳо дарахт бўлиб, узоқ умр кўради. Арчазорлар – шифобахш оромгоҳлардир. Экотуризмнинг энг оммавий масканларига айлантириш мумкин.

Адир минтақаси ҳайвонлари.

Тоғ минтақаси ҳайвонлари.

5. Баланд тоғ минтақаси денгиз сатҳидан 2700-2800 метр дан баландда жойлашган бўлиб бу минтақанинг майдонлари унча катта эмас. Минтақадаги совуқ ва нам иқлим шароитида оч қўнғир ва ўтлоқ тупроқлар ҳосил бўлади. Баланд тоғ минтақалари субальп ва алп ўтлоқларидан иборат. Айрим, қуёшга тескари ёнбағирларида йил бўйи қор ва музликлар сақланиши мумкин.

Баланд тоғ минтақасининг ҳайвонлари

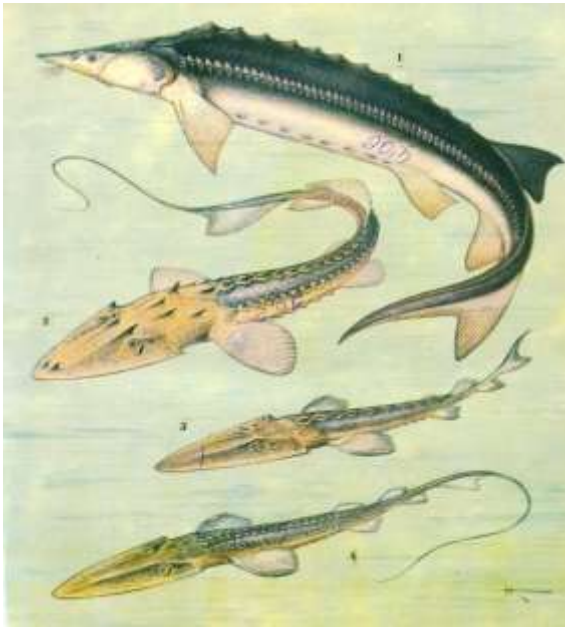
Экологик туризмнинг экосафари (ов ва балиқ овлаш) ресурслари ҳам ғоят биологик хилма-хилликга эга. Биргина овладиган балиқларнинг 83 тури дарёларимиз ва сув ҳавзаларимизда кўпайтирилиб муҳофаза қилинмоқда. Шулардан 18 тури Ўзбекистон Республикасининг «Қизил китоб» ига киритилган. Овчилик мавсумида сув ҳавзаларимизда ички ва ташқи турист овчиларни таклиф қилишнинг катта имкониятлари бор.

Ўзбекистон Республикасининг экосафари ресурслари

Дарё хавзаларидаги балиқ ресурслари

Сув ҳавзаларидаги балиқ ресурслари

Нурота кўрикхонасидаги
архарлар

Қизилқум эчкемари

Экологик туризмнинг асосий биологик хилма-хил ресурслари

Экологик туризм марказидаги кушлар

Экологик туризм марказидаги кушлар

2.2. Экологик туризмни ривожлантиришдаги муаммолар ва ечимлар

Экологик туризм Ватанимизнинг табиий ресурсларидан оқилона фойдаланиш соҳасида, она Ватанимизнинг ландшафти, ҳайвонот ва наботот дунёсига бой ва бетакрор табиати билан таништириш, халқлар ўртасидаги дўстлик ришталарини боғлаш, мамлакатлар ва турли халқларнинг бири-бирини кенгроқ билиши, балки шу билан бирга Ўзбекистон ҳудудида қирилиб кетиши арафасида турган ноёб ҳайвонот ва наботот дунёсини сақлаш ва кўпайтириш мақсадида кўрикхоналар (Сурхон, Нурота, Ҳисор, Бадай-Тўқай, Зарафшон, Қизилқум, Чотқол, Зомин, Китоб) парваришхоналар («Жайрон») экомаркази, Сайхун хўжалиги) таркибида ва атрофида жаҳон талабларига жавоб бераоладиган миллий табиий боғларни амалга ошириш орқали муҳофаза қилинадиган ҳудудларда экотуризм объектларининг моддий-

техника базасини яратиш учун қўшимча чет эл инвестицияларини келтиришдан иборатдир.

Экологик туризмни ривожлантиришда «Ўзбекистонда экологик туризмни ривожлантириш Концепцияси» дастурлари бўйича катта ишлар бажарилмоқда. Шу билан бирга Республикамизда экологик туризмни ривожлантиришда ечимлари анча оғир, жиддий бўлган муаммолар ҳам тўпланиб қолган. Бу муаммоларнинг биринчи навбатда ўз ечимини кутиб тургани, экологик туризмни ривожлантиришдаги бош экотуризм ресурсларининг давлат муҳофазасида турганлигидир (1-жадвал).

1-жадвал

Ўзбекистон Республикасининг муҳофаза этиладиган табиий ҳудудлари рўйхати. («Ўзбекистон Республикасида атроф табиий муҳит муҳофазаси ва табиий ресурслардан фойдаланишнинг ҳолати тўғрисида Миллий маъруза», Тошкент, 2006 йил)

№	Табиий ландшафт	Муҳофаза маскани	Майдони, га	Ташкил этилган йил
1	2	3	4	5
		Давлат қўриқхоналари	175536	1971
1	Бадай - тўқай	Амударё пасттекисликлари тўқай экотизимлари	6462	1983
2	Ҳисор	Ҳисор тизмаси тоғ экотизимлари	80986	1959
3	Зомин	Туркистон тизмаси тоғ экотизимлари	21735	1975
4	Зарафшон	Зарафшон дарёси ўрта оқими тўқай экотизимлари	2352	1971
5	Қизил-қум	Амударё ўрта оқими ва қўшни саҳролар тўқай экотизимлари	10311	1975
6	Нурота	Нурота тизмаси тоғ экотизимлари	26895	1971
7	Сурхон	Қўхитанг тоғ тизмаси экотизимлари ва Амударё ўрта оқими тўқай экотизимлари	26895	1975
8	Китоб	Ноёб геологик кон	3938	1987
1	Уюм – Чотқол	Ғарбий тёншон	574590	1990

	давлат миллий боғи	экотизимлари		
2	Халқ боғи (Зомин)	Туркистон тизмаси экотизимлари	24110	1977
Давлат табиат ёдгорликлари				
1	Ёзёвон саҳроси	Ноёб табиат ёдгорликлари	1000	1991
2	Мингбулоқ тумани табиат ёдгорлиги	Ўсимлик ва ҳайвонот дунёси	1000	1991
3	Чуст тумани табиат ёдгорлиги	Ўсимлик ва ҳайвонот дунёси	96	1990
Алоҳида табиий объектлар ва комплексларни сақлаш, кўпайтириш ва тиклаш учун ҳудудлар				
		Буюртмаҳоналар	1503206	
1	Оқтоғ	Ноёб ва йўқолиб бораётган ҳайвон ва ўсимликлар	15400	1997
2	Денгизкўл	Ҳайвонот ва ўсимликлар олами	50000	1990
3	Қарнобчўл	Ҳайвонот ва ўсимликлар олами	40000	1992
4	Қорақир	Ҳайвонот ва ўсимликлар олами	30000	1992
5	Қўшрабод	Ҳайвонот ва ўсимликлар олами	16300	1992
6	Муборак	Ноёб ва йўқолиб бораётган ҳайвон ва ўсимликлар	264469	1997
7	Сармиш	Ҳайвонот ва ўсимликлар олами	5000	1997
8	Сайғочи	Ёввойи ҳайвонлар	1000000	1997
9	Сечанкўл	Балиқлар	7037	1998
10	Судочье	Ёввойи ҳайвонлар	50000	1991
11	Хубара	Тувалоқ ва унинг яшаш жойлари	25000	1998
		Табиий парваришхоналар	7122	
1	«Жайрон» экомаркази	Жайрон, қулон, Прежевальск отлари	7122	1976
2	Балиқ хўжалиги ҳудудлари	Сув ҳавзаларидаги антропоген тизимлар	-	

	Муҳофаза этиладиган ландшафтлар	Алоҳида табиий экотизимлар	1004005	
	Курорт табиати ҳудудлари	Антропоген экотизимлар	338	
	Рекреация ҳудудлари	Антропоген ва табиий экотизимлар	70	
	Давлат биосфера резерваторлари	Табиат экотизимлари	35724	
1	Чотқол давлат биосфера қўриқхоналари	Чотқол тоғ тизими экотизимлари	35724	1947

Келтирилган жадвал маълумотлари билан танишиб чиқиб Республикамизда экотуризм ривожланиши керак бўлган биринчи навбатдаги экотуризм ресурслари давлат муҳофазасида эканлиги маълум бўлади. Бу ҳолат жуда тўғри қарор қилинган. Дунёнинг барча давлатларида ҳам 1-жадвалдаги табиий ҳудудлар ўзининг ўсимликлар олами ва ҳайвонот дунёси билан қаттиқ қўриқланади. Шу билан бирга таъкидлаш лозимки, жуда кўплаб давлатларда, айниқса табиатда ноёб ўсимлик ёки ҳайвон турлари муҳофаза қилинадиган қўриқхоналардан ҳам экологик туризм мақсадларида самарали фойдаланишади. Бунга мисол қилиб Африка, Канада, Америка, Австралиядаги қўриқхоналар, резерватлар ва миллий парклар ҳақидаги кино сериалларнинг тобора оммавийлашиб бораётганлигини келтириш мумкин.

Бу ҳолатнинг энг муҳим сабаби, бу муҳофазадаги манзиллардан экотуризмда фойдаланишнинг ҳукуқий-қонуний меъёрлари яратилганлигидир ва бу қонунларга «меҳмонлар» ҳам «мезбонлар» ҳам қаттиқ риоя қилишади. Республикамиздаги табиат қўриқхоналарига фақат илмий ходимлар киришга рухсат берилади. Бу қўриқхоналарга ҳатто махсус илмий экспедициялар ҳам Ўзбекистон Республикаси Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитасининг рухсатномасини олиши керак.

Шунингдек, Республикамизнинг дарё ва сув ҳавзаларида, сув омборларига кириш Ўзбекистон Республикаси қишлоқ хўжалиги ва сув хўжалиги вазирлиги томонидан тақиқланган. Табиатимизнинг дилтортар тоғ ва чўл ландшафтлари ҳақида ҳам қайд қилинган чекловларни келтириш мумкин. Экологик туризмни

ривожлантириш учун экологик туризмнинг асосий ресурсларидан фойдаланиш имкониятларини таҳлил қилиб экотуризмдаги муаммолар қуйидагилар эканлиги маълум бўлди:

1. Ўзбекистонда экотуризмнинг асосий ресурслари давлат муҳофазасида эканлигидан бу экоресурслардан ҳозирча фойдаланиш имкониятлари деярли йўқ ҳолатда.
2. Республикадаги асосий экотуризм ресурсларига туристик маршрутлар ишлаб чиқиш қониқарсиз ҳолатдалигини алоҳида таъкидлаш зарур.
3. Қўриқхоналар, заказниклар ва миллий паркларда экотуризм сўқмоқлари, маршрутлари ва бу маршрутларда туристларга хизматлар кўрсатиш, дам олиш ва тунаш манзилларини яратишга ҳалигача киришилган эмас.
4. Республикада экологик туризм ресурсларидан фойдаланишнинг ҳуқуқий – қонуний меъёрлари ҳозиргача ишлаб чиқилмаган.
5. Экологик туризмни ривожлантиришда экологик туризм масканларидаги тадбиркорлик, ташаббускорлик, туризм-бизнес маҳаллий меҳнат ресурсларининг иш билан банд билишидаги таълим – тарғибот, қизиқтириш ишлари қониқарсиз аҳволда.
6. Экотуризмни ривожлантиришда ички экотуризм ва халқаро экотуризмнинг миллий рекламаси ички туризм бозорида ҳам ташқи туризм бозорига ҳам чиқарилмаган.

Ўзбекистонда муҳофаза қилинадиган табиий ҳудудларда экотуризмни ривожланишини таъминлайдиган асосий чора ва тадбирлар «Экотуризм Концепциясида» мукамал ҳолатда берилган. Экотуризмнинг дунёда тутган ўрни, мавқеи ҳамда Ўзбекистондаги саҳияти ва унинг ривожланишига эътиборга олган ҳолда «Табиатни муҳофаза қилиш Давлат қўмитаси Ватанимизнинг муҳофаза қилинадиган табиий ҳудудларида экотуризмнинг ривожланишини таъминлайдиган қуйидаги асосий чора ва тадбирлар ишлаб чиқди»:

1. Республикада экотуризм соҳасида хизмат қилувчи, жаҳон талабларига жавоб бераоладиган юқори малакали мутахассисларнинг етишмаслигини ҳисобга олган ҳолда, ёш мутахассисларни экотуризм ривожланган мамлакатларга (АҚШ, Япония, Канада, Франция, Германия) малакаларини ошириш учун ўқишга, ишга юбориш лозим.

2. Жаҳон андозалари ва талабларига мос келадиган илмий ва иқтисодий асосланган катта –кичик, қисқа ва узоқ муддатга мўлжалланган лойиҳалар ва бизнес режалар ишлаб чиқиб амалга ошириш лозим (имтиёзли кредит асосида).
3. Ўзбекистонда экотуризмнинг жаҳон талабларига жавоб бераоладиган моддий-техник, ахборот таҳлилий базасини яратиш, хизмат кўрсатиш ва сервис соҳасини ривожлантириш зарур.
4. Ватанимизнинг тарихий ёдгорликлари, гўзал ва бетакрор табиати, ландшафти, ноботат ва ҳайвонот дунёси ҳақида буклетлар, туристик атлас ва хариталар ёрдамида дунё экотуризм бозорида тарғибот ишларини амалга ошириш лозим.
5. Бадай-туқай ва «Жайрон» экомарказига қўшни ҳудудларда Марказий Осиёда қирилиб кетиши хавfli бўлган ноёб ҳайвонларни сақлаш ва кўпайтириш учун Миллий боғлар ташкил қилиш лозим.
6. Ўзбекистон вилоятлари бўйича янги экотуристтик дастурлар, йўналишлар ва хариталар тузиш керак.
7. Экотуризм соҳаси билан боғлиқ ташкилотларга кўпроқ ҳуқуқлар, имтиёзли кредитлар бериш, табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитаси томонидан ишлаб чиқилган «Табиатни муҳофаза қилиш тўғрисида»ги қонунга экотуристларга нисбатан ҳуқуқий назорат ишларини енгиллаштириш бўйича айрим қонун ҳужжатларига ўзгартириш ва қўшимчалар киритиш лозим.

Ватанимизнинг экотуризмнинг тараққиёт салоҳияти ниҳоятта катта ва уни жадал сураётлар билан ривожлантириш учун барча имкониятлар мавжуд. Фақат бу салоҳият ва имкониятлардан жаҳонда экотуризм тараққий этган мамлакатлар тажрибасига таянган ҳолда оқилона фойдаланиш ҳамда илмий асосда хатоларсиз амалга ошириш лозим.

III – Боб. Экологик туризм маршрутларини ишлаб чиқиш

«Марш» сўзи рус тилида йўл маъносини англатади. Шу билан бирга «марш» сўзи – «юр» деган, «ҳаракатни бошла» - деган ҳам сўздир. Аниқроғи «Машрут» сўзи эса аниқланган маконга ҳаракатланиш, йўлга тушиш маъносини беради.

Маршрут сўзи фақатгина туризм соҳасида ишлатилибгина қолмасдан балки инсоннинг мунтазам равишда маълум томонга, аниқроғи маълум географик томонга ҳаракатланишини ҳам билдиради.

Маршрутларнинг узоқ-яқинлигига қараб инсон ҳаракат воситасини танлайди. Масалан: Самарқанддан Жиззахга борувчи киши автомобил, автобус ёки поезд транспорти турларидан бирини танлайди. У Самарқанддан Жиззахга самолётда бориш учун ҳаракат ҳам қилмайди. Чунки Жиззахга самолётда бориш маршрутининг йўқлигини яхши билади. Лекин, Жиззахга Самарқанддан велосипед, матоцикл, арава, от, эшак ёки туя билан ҳам бориш мумкин. Бу инсоннинг илмий-техника тараққиёти давригача бўлган ҳаракатланишда фойдаланилган транспорт турларидир.

Инсон ҳозирда Самарқанддан Жиззахга бориш учун ҳаракатланиш воситаларининг энг тезкоридан фойдаланади. Вақтдан фойдаланиш нуқтаи-назаридан ўтмишдаги асосий транспорт воситаларидан умуман фойдаланмайди.

Шунингдек, Жиззахга замонавий транспорт воситалари билан қисқа муддатларда етиб борган инсон шаҳар атрофларидаги тоғларга чиқмоқчи бўлса, ўз ўтмишидаги асосий транспорт воситалари (от, эшак, арава, туя)дан фойдаланишга мажбур. Бу маҳаллий транспорт воситаларининг эса ўз йўли – маршрутлари бор. Демак, инсоннинг ҳаракатланиши – вақт давомида тезлашиб бориб, шароит бўйича секинлашади, маршрутлар эса деярли ўзгармасдан ёки техник, қулайлик жиҳатдан ўзгариши мумкин экан. Аниқроғи, маршрутлар (йўллар) инсоннинг техника ёрдамида ёки пиёда, ёки ҳайвонлар ёрдамида юрадиган, ҳаракатланадиган йўлидир.

Туристик маршрут дейилганда бу йўлдан турист мақомини олган яқка инсон ёки инсонлар гуруҳи юрадиган, ҳаракатланадиган, маълум бир маконга борадиган ва қайтадиган йўл тушунилади. Туристик маршрутларнинг номланиши туризм турларининг аталиши, номлари билан боғлиқ бўлади. Масалан: экотуризм

маршрутлари, овчиликни туризми маршрутлари, тарихий обидалар маршрутлари, миллий этнографик маршрутлар ва ҳакозо...

3.1. Экологик туризм маршрутларини ишлаб чиқиш тамойиллари

Туристик маршрутлар ишлаб чиқиш қандайдир назарияга ёки бирор-бир стандарт, қолипга бўйсунмайди. Туристик маршрутларга бўйсунадиган стандартлар маршрутнинг техник жиҳатларидир. Ҳозиргача туристик маршрутларни ишлаб чиқишнинг тамойиллари яратилганки, туризм соҳасида ҳар қандай маршрут ишлаб чиқишда асосан ана шу тамойиллар асос қилиниб олинади.

Бу тамойиллар қуйидагилардир:

1. Жозибадорлик, бетакрорлик, тамойили.
2. Имкониятларнинг яратилганлиги тамойили.
3. Мазмундорлик тамойили.
4. Фаолиятлилилик тамойили.
5. Кўпқирралик, кўпвариантлилик тамойили.
6. Қулайлик тамойили.
7. Ахборотланганлик тамойили.

Маршрут ишлаб чиқиш бу турни ишлаб чиқишдир. Ҳар қандай турлар ҳам ўта даражада пухта, ҳар томонлама қулайлик имкониятларига эга бўлган маршрутлар асосида амалга оширилишини талаб қилади. Туристик маршрутларнинг мукамал бўлиши бу туристнинг эркин ҳаракат қилишини ва турхизматларига бўлган талабларини ўз вақтида қондиради.

1. **Экологик маршрутларнинг жозибадорлиги, бетакрорлик тамойили** талаблари ҳақида таърифлашни батафсил келтиришга изоҳ бу ерда ортиқчалик қилса керак. Экотуризмнинг келиб чиқиши ҳам ҳам инсоннинг табиатни соғиниш, ҳозирги цивилизация бўҳронларидан (атмосферанинг ифлосланиши, ерларнинг ишдан чиқиб бораётганлиги, ноёб ўсимлик ва ҳайвонотнинг инсондан узоқлашиб бораётганлиги, тоза ҳавонинг етишмаётганлиги ва ҳакозолар...) чарчаганлигидан, инсон табиатнинг тоза ҳаволи табиий минтақаларига саёҳатни хоҳлаганлигидан келиб чиқди. Бу соҳа маршрутларини тузганда табиатдаги жозибадорлик – бетакрорликнинг ўзи ҳам табиий минтақаларнинг ўзига хос бўлган ландшафтлари шу минтақада

яшовчи ҳайвонларга қизиқиш ва кўришга интилиш жиҳатларини ҳисобга олиш тўғри бўлади.

Экологик маршрутлар тузишда жозибадорлик ва бетакрорлик кўринишлари Ўзбекистондаги 5 та табиий экологик минтақада мавжуд. Шунинг учун ҳам экологик масканларга – ресурсларга маршрут тузишда, бу тамойилни қўллашнинг кутилгандан зиёда бўлган имкониятлари бор. Энг муҳими маршрут тавсифида экологик ресурсдаги жозибадор ва бетакрор табиий кўринишлар биринчи навбатда расмлар тасвирида берилиши лозим. Бу типдаги маршрутларни ишлаб чиқишда албатда ноёб ҳайвонот турларининг расмлари, таърифлари маршрут маълумотларида берилиши мақсадли бўлади.

Шунингдек, экотуризм маршрутнинг мавзусидаги асосий объектлар билан қўшимча объектларни ва маршрутдаги экскурсия объектларини мажмуали ҳолда ҳам рекламага бериш мумкин. Бу ҳолатда ҳар бир объект алоҳида – алоҳида рангларда берилиши тушунарли ва диққат – эътиборли бўлади.

Табиатнинг бетакрорлиги ва жозибадорлиги тамойили.

2. Имкониятнинг яратилганлиги тамойилида экотуризм ресурсига маршрутлар ишлаб чиқиш жуда жиддий масала. Бу тамойилга амал қилиб экотуризм маршрутларини ишлаб чиқишда қуйидаги имкониятлар бўлиши талаб қилинади.

- экотуризм масканларига киришнинг ҳуқуқий-қонуний тартиблари яратилганлиги;
- экотуризм масканида туристлар учун махсус маршрутларнинг (сўқмоқлар, йўллар, дам олиш жойлари) ишлаб чиқилганлиги ва ҳаракатдалиги;
- экотуризм масканларида туристларга хизматлар кўрсатиш тизимларининг ташкил қилинганлиги (дам олиш, тунаш, овқатланиш, транспорт хизмати, кўнгил очар ўйинлар, қисқа муддатли экскурсиялар ва ҳақозо ....).

Ҳозирги вақтда Ўзбекистонда Давлат муҳофазасидаги табиат ландшафтларига туристлар киритилишининг ҳуқуқий – қонуний меъёрлари ишлаб чиқилмаган. Бу меъёрлар энди яратилмоқда. Демак, бу экотуризм масканаларидан экотуризмда фойдаланишнинг энг муҳим имконияти йўқ. Шунинг учун ҳам бу тамойилнинг талаблари (1,2,3) амалда бажариладиган экотуризм ресурсларига- объектларига туристик маршрутлар ишлаб чиқиш зарур бўлади.

3. Мазмундорлик тамойили ўз талаблари жиҳатидан жозибадорлик ва бетакрорлик тамойилига кўшилиб кетади. Табиатдаги бетакрорликни кўрган, унинг гўзал бағрида дам олган, ранг-баранг ўсимликлар олами ва ҳайвонот дунёсини кўрган турист рухий жиҳатдан ҳам жисмоний жиҳатдан ҳам туристик маршрутнинг мазмунли ўтганлигини ҳис қилади. Унинг кайфияти яхшиланиб ўзида бой тасуротлар пайдо бўлганлигини сезади.

Шунинг учун ҳам экотуризм маршрутларини ишлаб чиқишда маршрут бўйлаб ўзгараётган табиат элементларигача маршрут тузувчи эътибор бериши лозим бўлади. Шунингдек, маршрут йўналишида туризмнинг бошқа ресурс манзиллари (зиёртагоҳ жойлар, таниқли инсонлар қабри, машҳур кишилар номи билан боғлиқ обидалар, тарихий-маданий меъморий обидалар ва бошқ...) бўлса, албатда маршрутнинг маълумотларига қисқача таъриф билан киритиш фойдали бўлади.

Масалан, турист ёки туристик гуруҳ Омонқўтон воҳаси маршрутни танлади. Албатда турист ёки туристик гуруҳ тезроқ Омонқўтон воҳасига шошилади. Энди агар маршрут маълумотларида жозибадорлик – бетакрорлик, имкониятларнинг яратилганлиги тамойили ресурслари мавжуд бўлса турист ёки туристик гуруҳ маршрут йўлидаги бу ресурсларни киришга қизиққанлигидан албатда ёки кўп ҳолларда кўриш учун тўхтади.

Бу ҳолатда мазмундорлик тамойили ҳам ишга тушиб маршрутдан кўнгил тўлиш қониқиш ҳисларини келтириб чиқаради. Бу натижа эса маршрутни ташкил қилган туристик фирма обрўсини оширади.

4. Фаолиятлилиқ тамойилида экотуризм маршрутларининг ҳаракатланиш вақтлари, муддатлари тушунилади. Фаслларимиз алмашиб турганлигидан экотуризм маршрутларини тузишда бу тамойилга жиддий эътибор бериш талаб қилинади. Чунки экотуризмнинг муҳим ресурслари бўлган тоғ ҳудудларидаги экотуризм ресурсларига қишки маршрутлар ишлаб чиқишда туристларнинг ҳаёти хавфсизликларини таъминлаш масаласи биринчи навбатдаги ўта жиддий масаладир.

Тоғлардаги экотуризм ресурсларига етиб боришда автойўлларда музлаган қор қатламларининг узоқ муддатларда эримаслиги, баланд довлардан ҳар қандай транспорт воситаларининг чиқаолмаслиги, тоғдаги маршрут сўқмоқларининг қор билан кўмилиб қолиши, қор кўчкилари туристлар ҳаётига жиддий хавф солади. Шунинг учун ҳам тоғ ҳудудларига қиш мавсумида экотуризм маршрутларини ташкил қилишда чегараланиш муддатларини аниқ белгилаш экотуризмда жиддий аҳамиятга эгадир. Тоғ ҳудудларига кеч баҳор фаслидан то кеч куз мавсумларигача экотуризм маршрутларини ташкил қилиш мақсадли бўлади.

Экотуризм маршрутларини Ўзбекистондаги бошқа табиий минтақалардаги экологик масканларга ишлаб чиқилганда ҳам бу экотуризм масканларида йил фасларидаги иқлимий хусусиятларни ҳисобга олиш, тур маршрутнинг ҳаракатланиш ҳолатларини аниқ билиш талаб қилинади.

5. Кўпқирралилиқ, кўп вариантлилиқ тамойили бўйича экотуризм маршрутлари қуйидаги вариантларга бўлинади.

1. Фақат қуруқлик бўйлаб экотуризм масканига бориш.
2. Ҳаво транспорти ёрдамида экотуризм масканига бориш.
3. Сув маршрути орқали экотуризм масканига бориш.
4. Аралаш транспорт воситаларидан фойдаланиб экотуризм масканига бориш.

Қайд қилинган йўналишлар бўйича экотуризм маршрутларини ишлаб чиқиш тушунарли. Бу ишлаб чиқариш тамойилининг кўп вариантлигига қараб турист ёки туристик гуруҳнинг талаби, ҳошиш-истаклари бўйича улар ҳоҳлаган экотуризм маршрутлари бўлиши мумкин. Бу маршрутлар табиий муҳит-шароит, йўл-йўлакай турли-

туман объектларини кўриш имкониятлари бўлганлигидан кўпқирраликга ҳам киради. Шу билан бирга экотуризмнинг кўпқирралилик тамойили маршрут экотуризмнинг асосий объектига боргунча туризмнинг бошқа ресурсларига ҳам кириб ўтишни ҳам таъминлайди. Бу ҳақда экотуризм маршрутларини тузишда мазмундорлик тамойилини қўллаш қисмида зарур талаблар ҳақида изоҳ берилди.

6. Экотуризм маршрутларида қулайлилик тамойилини қўллаш муҳим аҳамият касб этади. Бу тамойилда экотуризм маршрутларида қуйидаги қулайлилик манбалари яратиш лозим бўлади:

1. Транспорт ва транспорт хилларидан фойдаланишдаги қулайлилик.
2. Маршрут давомида хизматларни қабул қилиш қулайлиги.
3. Маршрут давомида дам олиш, кўнгил очар ўйинларга қатнашиш, экскурсияларга чиқиш, овқатланиш ёки тунаб қолишдаги қулайликлар.
4. Маршрут давомида тиббий ёрдамни олиш қулайлиги.

Маршрут давомида турист учун минимум (термосда чой, палатка, ётиб дам олиш учун йиғма кароват, бироз қаттиқ овқат, катик, шарбатлар тухум) ва оптимум (Меҳмонхонада тунаш, ресторанда овқатланиш, спорт залда машқ қилиш, бассейнда чўмилиш) қулайлиги пухта ишлаб чиқилиши лозим.

7. Экотуризм маршрутларини ишлаб чиқишда ахборотланганлик тамойилини қўллаш маршрутни ўзига хос равишда реклама қилиш, туризм бозорига киритиш ҳам ҳисобланади. Бу тамойилда маршрут ҳақидаги барча маълумотлар турист учун муҳаё қилиниши керак – брошюра, журнал, буклет, газета, радио, телеведения. Турист маршрутда нималарни кўради, нималар ҳақида маълумотлар эшитади, қандай юради, қайси кийимлар керак бўлади, қандай транспорт воситалари таклиф қилинган, қайси хил овқатлар ичимликлар тайёрланади, қандай дам олади овқатланиш тартиби қандай ташкил қилинади ва ҳақозоларга – ҳаммасига жавоб бўлиши шарт бўлади.

Экотуризм маршрутларини ишлаб чиқиш тамойилларидаги талабларни ўрганиб таҳлил қилганимизда ҳар бир тамойилнинг маршрутда муҳим ўрни борлигини англаймиз. Бу тамойилларни асос қилиб олиб ишлаб чиқилган маршрут ўзида маршрутнинг

барча талабларини мажмуали равишда мужассамлаштирган бўлади, экомаршрутнинг рекламалиги қимматини, аҳамиятини оширади.

3.2. Экотуризм маршрутларидаги хизматлар

Экотуризм маршрутларини ишлаб чиқишнинг тамойиллари ўз моҳияти жиҳатидан туристик маршрутлардаги хизматларни ҳам ўз ичига олади. Айниқса имкониятнинг яратилганлиги, кўп вариантлик, қулайлик ва ахборотланганлик тамойилларида маршрутларда туристлар учун қандай хизматлар ташкил қилиниши ва кўрсатилишининг айрим, умумий номланишларига тўхталдик. Экологик туризм маршрутларидаги хизматлар қуйидаги, алоҳида-алоҳида соҳадаги хизматларни ўз ичига олади:

1. Транспорт хизматларидан маршрутда бўлиш давомида қуйидаги ҳолатлардан фойдаланиш мумкин:

а) Туристик фирманинг хусусий транспортларидан фойдаланиш мумкин.

б) Бошқа ташкилотлардан махсус жиҳозланган транспорт хилларини арендага олиш мумкин.

в) Турист маҳаллий аҳолидан от, эшак, туя ва араваларни ижарага олиши мумкин.

г) Турист ўзининг шахсий транспортдан фойдаланиши мумкин.

Экотуризмнинг катта масофали маршрутларидан фойдаланганда албатда ҳозирда мавжуд бўлган қуйидаги транспорт турлари турмаршрутнинг ўзига тегишли қисмини бажариб беради:

1. Авиация транспортлари (самолёт, вертолёт).
2. Автобус транспортлари (кичик ва катта ҳажмдаги автобуслар, макроавтобуслар).
3. Автомобиллар транспорти (енгил жиплар, арзон, қиммат, махсус).
4. Темир йўл транспортлари.
5. Маҳаллий аҳоли транспортлари (от, эшак, туя, арава, буғу, ит каналари).
6. Комбинациялашган транспорт хиллари.
7. Сув ҳавзалари транспортлари (катер, қайқ, кемалар, махсус соллар).

2. Туристларни овқатлантириш хизматлари экотуризм маршрутларини ишлаб чиқишда жиддий маъсулият ва жиддий хушёрлик талаб қиладиган вазифаларга киради. Биринчидан, инсоният ҳали тўлиқ топташга улгурмаган, муҳофаза қилинадиган бетакрор, гўзал табиат кўйнида бўлган туристлар (ҳар қайси киши ҳам) ҳаво мусоффалиги, кислороднинг кўплигидан иштаҳа очилиб тез-тез овқатга чиқган (айниқса чет эллик) туристлар сифатли таомларни хуш кўришади.

Шунинг учун ҳам экотуризм маршрутларида жаҳон туризми андозаларига, талабларига жавоб берадиган овқатланиш ва овқатланишда хизматлар кўрсатиш тизими ташкил қилиниши лозим бўлади.

Жаҳон андозаларидаги овқатланиш хиллари кўйидагилар:

а) тўлиқ пансион – 3 марта овқатланиш (нонушта, тушлик ва кечки овқат, чой ёки кофе брейк) овқатланиш ораликларида).

б) Ярим пансион – 2 марта овқатланиши (нонушта – тушлик ёки тушлик-кечки овқатланиш, бу овқатланиш ораликларида чой ёки кофе брейк).

в) Фақат нонушта

г) фақат тушлик.

д) фақат кечки овқатланиш.

Қайд қилинган овқатланиш давомида хизматлар кўрсатиш (айниқса чет эллик туристлар учун) шакллари кўйидагича бўлиши мумкин:

1. **Швед столи** – ўз-ўзига хизматлар кўрсатиш (овқатларнинг барча хиллари ошхонада (ресторанда) тайёрланган бўлади, сервис идишларининг барча хиллари етарлича бўлиши шарт). Швед столида туристлар ўзлари хоҳлаган овқат ва шарбатли ичимликлари ва нон маҳсулотларини керагича олиб овқатланадилар. Овқатлангандан сўнг ошхона идишлари стол устида қолдирилади.

2. **Таблгот** – ҳамма туристлар учун фақат битта овқатланиш «меню»си тузилади. (Бу усулда туристларга овқат хилларини танлаш ҳуқуқи берилмайди.

Экомаршрут давомида туристларга хизматлар кўрсатиш хиллари кўйидагилардан иборат бўлиши мумкин:

1. Дам олишни ташкил қилиш хизматлари маршрут давомида қисқа муддатли дам олишда йиғма стол-стулларнинг бўлиши, кофе

ёки чой тайёрлаш, тунаш – палаткаларда, йиғма кароватлар, кўчма телерадио воситалари, меҳмонхонада).

2. Маршрут давомида ва маршрут охирида – экологик ресурс масканидаги хизматлар (қисқа муддатли ва 1-2 кунлик экскурсияларда).

3. Туристларга кўнгил очар хизматларни (ўйинлар, мусобақалар, концертлар, спорт ўйинлари, чўмилишлар, экзотик ҳаракатлар) кўрсатиш.

Қайд қилинган хизмат хиллари экотуризм маршрутларини ишлаб чиқишдаги ахборотланганлик тамойили бўйича ҳам талаб қилинади. Экотуризм маршрутларида хизматларни сифатли қилиб бажариш туристга таклиф қилишнинг мукамал ишлаб чиқилгани ва аъло даражада бажарилгани туристик фирмада туристлар оқимини кўпайтириб олинадиган даромаднинг ошишини таъминлайди, туризм бозорида турфирманинг мавқеини кўтаради.

3.3. Экологик туризм маршрутларида ҳаёт хавфсизлигини таъминлаш

Туризмдаги бошқа туристик маршрутларга таққослаганда экотуризм маршрутларида туристларнинг ҳаётига хавф солувчи манбалар анчагина. Чунки экотуризм маршрутлари табиатимиздаги барча экологик иқлим минтақаларини ўз ичига олади. Бу экологик иқлим минтақаларининг барчасида табиатдаги захарли ҳашоратлар, судралиб юрувчилар яшашади.

Экотуризм маршрутларида туристларнинг ҳаётига хавф солувчи вазиятлар ва манбаларни қуйидаги тартибда гуруҳлаш мумкин:

1. Захарли судралиб юрувчилар (илонлар) ва ҳашоратлар (қорақурт, пашшалар) чақиши хавфи.
2. Иқлимнинг таъсири хавфи (иссиқ уриши, тоғларда қон босими ошиши, ўсимликларнинг аллергия чақириши, шамоллаш).
3. Ички касалликларнинг келиб чиқиши хавфи (мева сабзоватлардан, маҳаллий сувлардан, маҳаллий – миллий овқатлардан).
4. Транспорт воситаларининг чўлда ва тоғликларда, нотекис йўлларда юришдан келиб чиқадиган хавф.

Экологик туризм маршрутларида транспорт воситалари ва иқлимий хавфларнинг туристлар ҳаётига хавф солиши ҳақида экотуризм маршрутларини ишлаб чиқишда «фаолиятлилиқ» тамойили талабларида ёзилди.

Ўзбекистон табиатидаги заҳарли илонлар.

Экотуризм маршрутларида табиатдаги заҳарли илонлар, ҳашоратлар ҳақида маршрутнинг «ахборотланганлик» тамойили бўйича заҳарланиш ҳақида маршрут маълумотларида огоҳлантириш хабарлари ёзилиши, заҳарли илонлар, чаён ва қарақуртларнинг қаерларда кўпроқ учраши ёки бўлиши албатда ёзилиши шарт бўлади.

Маҳаллий иқлим шароитлари. манбалари асосида туристларда ички касалликлар келиб чиқишини олдини олиш учун маҳаллий сувдан фойдаланмаслик, маҳаллий аҳоли овқатларини билан ҳолда овқатланиш, меваларнинг хусусиятлари ҳақида оғзаки огоҳлантиришлар, ахборотлар, суҳбатлар ўтказиш албатда қутилмаган хавфнинг олдини олади.

Экотуризм маршрутларида туристларнинг ҳаётида хавф пайдо бўлганда қуйидаги хавф олди ва сўнгги тадбирлар маршрут ҳужжатларида акс эттирилиши албатда зарур:

1. Экотуризм маршрутларида илонлар, чаён қорақуртдан заҳарланишига қарши ва бошқа ички касалликларнинг олдини олувчи дорилар, зардоблар воситалари бўлган «экотуризм аптекаси - дорихонача» си бўлиши.

2. Туристларнинг экотуризм ресурслари маконларида яққа ҳолда юрмаслиги.

3. Заҳарланган ҳолатда биринчи тиббий ёрдам кўрсатадиган тиббиёт мутахассисининг маршрут давомида туристлар билан бирга бўлиши.

4. Экотуризм маршрутлари ўтадиган жойлардаги яқин касалхоналар, врачлик – фельдшерлик маконларининг адреслари, телефонлари маршрут ҳужжатларида бўлиши, доимий мобил алоқаларининг ишлаб туришини таъминлаш.

5. Транспорт воситаларининг техник созлигини доимо назората олиш ва маршрутга чиқиш олдидан йўлларнинг ҳолатини кузатиб чиқиш.

Қайд қилинган тадбирлар экотуризм маршрутларига чиқишдан олдин қанчалик мукамал ўтказилса маршрутнинг – турнинг хавф-хатарсиз, қутилмаган нохуш жанжалларсиз муваффақиятли ўтказилишни таъминлайди. Экотуризм маршрутларини ишлаб чиқувчилар ва маршрутларни ўтказувчилар маршрутларда туристлар ва хизмат қилувчилар ҳаётига хавф солувчи манбаларни олдин башоратлаб бу хавфни ўз вақтида бартараф қилиш ишларига ўта маъсул ва жавобгардирлар.

Ўзбекистон табиатидаги кўплаб учрайдиган чаён ва қорақурт.

3.4. Экотуризм маршрутларини ўтказишни ташкил қилиш

Экотуристик маршрутларни ўтказишни ташкил қилиш туристик маршрутларнинг хилма-хил ёки турли мавзулар бўйича эканлигидан қатъий назар қуйидаги 3-босқичга бўлинади:

1. Тайёргарлик босқичи.

2. Маршрутда юриш даври босқичи

3. Маршрутнинг тугаши босқичи.

1. **Биринчи тайёргарлик босқичида** маршрутни ўтказувчи маъсул раҳбар ўта жиддий бўлган тайёрланиш босқичидаги барча талабларнинг тўлиқ, камчиликларсиз бажарилишига пухта тайёрланиши лозим. Бу босқичда туристик маршрут давомида амалга ошириладиган ишлар: хизмат кўрсатиш, тўхташ жойларидаги ўтказиладиган тадбирлар номма-ном режалаштиришни талаб қилади.

Эътибор бериш лозимки, маршрутни ўтказиш дастурида маршрут давомидаги саёҳатлар, тадбирларнинг мазмундорлиги, қизиқиш уйғотиши, туристларнинг саволларига жавобларнинг тўлиқлиги тайёр бўлиш режалари ҳам аниқланган бўлиши керак.

I. Тайёргарлик босқичидаги талаблар:

1.1. Маршрут йўлини ўрганиб чиқиш.

1.2. Маршрутни ўтказиш дастурини тузиш

1.3. Маршрутда амалга ошириладиган экскурсиялар дастурини тузиш.

1.4. Маршрут давомида хизматлар кўрсатиш дастурини тузиш.

1.5. Туристларга хизматлар кўрсатиш ҳужжатларини расмийлаштириш

II. Маршрутни амалга ошириш босқичида қуйидаги ҳаракатлар амалга оширилади:

2.1. Маршрутга чиқиш (бошлаш, йўлга чиқиш).

2.2. Маршрутдаги экскурсиялар, учрашувлар, дам олиш ва тадбирларни маршрут дастури асосида ўтказиш.

2.3. Маршрутдан қайтиш.

2.4. Маршрут ўтказилгандан кейин туристларнинг фикри, таъсуротлари, таклифи ва тақризларини тўплаш.

III. Маршрутнинг тугаши босқичида қуйидаги ишлар амалга оширилади:

3.1. Маршрут ўтказилганлиги ҳақида ҳисобот тайёрлаш.

3.2. Маршрут давомида юз берган кутилмаган ҳодисалар, воқеалар, камчиликлар, келишмовчиликларни мукамал таҳлил қилиш.

3.3. Маршрутни қайта ўтказишни яхшилайдиган тавсиялар яратиш ва қўллаш.

Экотуристтик маршрутни ўтказишни ташкил қилиш ва ўтказиш ишлари, маршрутда белгиланган тадбирлар «маршрут ҳужжатларида» қайд қилиниши лозим. Бу ҳужжатлар қуйидагилардан иборат бўлади:

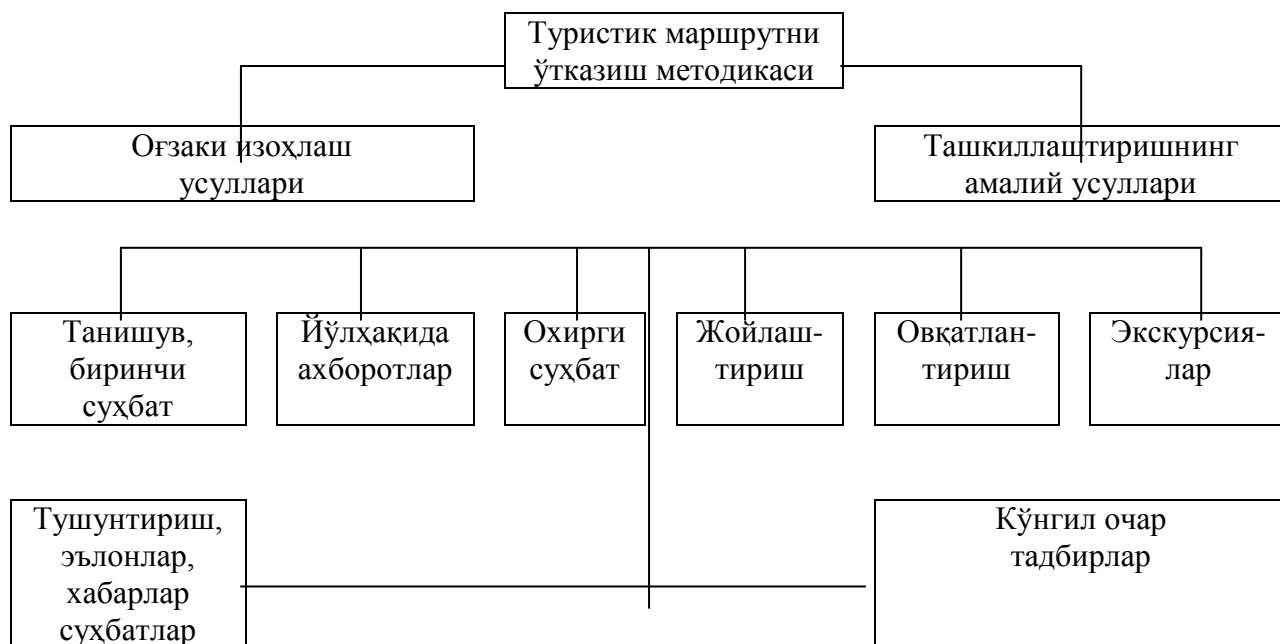
1. Туристтик маршрутни ўтказиш ҳақида ҳужжат (рухсатнома, харита ва бошқ...).
2. Туристтик маршрутда туристларга хизмат қилувчилар ҳақида ҳужжатлар (ҳайдовчи, таржимон, сув, чой, овқат берувчилар, юкларни кўтарувчи, ахборотчи, бошловчи ва бошқалар).
3. Ҳисобот учун ҳужжатлар.
4. Туристтик маршрутнинг технологик харитаси.
5. Туристга бериладиган йўлланма (ахборотлар варақаси, маълумотлар - ахборотланганлик тамойили бўйича).
6. Маршрутнинг схемаси.

Маршрутларни ўтказиш методикаси. Туристтик маршрутни ўтказиш методикаси икки қисмдан иборат бўлади:

1. Оғзаки методикалар.
2. Амалий методикалар

Туристтик маршрутни ўтказишдаги оғзаки методика бўйича дастлаб туристлар билан учрашув ташкил (турфирма ёки маршрут раҳбари) қилади. Бу учрашувда раҳбар маршрут ҳақида барча зарур ахборотларни оғзаки айтиб беради, саволларга ҳам оғзаки жавоб беради.

Туристтик маршрутни ўтказишда амалий методикасининг тузилиши қуйидагича бўлади.

1-чизма. Туристтик маршрутни ўтказишдаги амалий методика.

Маршрут давомида маршрут раҳбари қуйидаги методик – йўл ахборотларини бериш усулларидан фойдаланади:

- эълонлар;
- тушунтиришлар;
- хабарлар;
- маълумотлар;
- суҳбатлар.

Қайд қилинган ахборотлар қисқа, мазмунли, мақсадли, қизиқарли бўлиши маршрут раҳбаридан ўз иши бўйича уста билимдон, етук мутахассис бўлишлигини талаб қилади.

Қайд қилинганлардан маълум бўладики, туристик маршрутларни ўтказишни ташкил қилишда илова қилинган босқичлар, бу босқичлардаги талаблар, маршрутни ўтказиш методикасининг бажарилиши туристнинг барча талабларини тўлиқ қондиришга қаратилмоғи лозим.

Ушбу ҳолатда туристнинг маршрутдаги мақсади амалга ошади, маршрутдан тўлиқ қониқиш ҳосил қилиб ўз харажатларини «кўриш», «билиш» ва хулоса чиқаришида тўғри сарфланганлигини аниқ билади, бундан афсусланмайди.

Чўл табиати ва чўл кемаси

3.5. Экологик туризм маршрутларининг рекламаси

Экологик туризм маршрутларининг рекламасини ишлаб чиқишда дастлаб экотуризм маршрутларининг мавзуси аниқланади. Республикада экотуризмни ривожлантиришда табиат кўриқхоналаридан фойдаланиш ҳақида жуда кўплаб мулоҳазалар ва таклифлар, тавсиялар билдирилмоқда. Лекин, юқорида қайд қилганимиздек табиат кўриқхоналаридан экотуризм мақсадларида фойдаланишнинг ҳуқуқий меёрлари ишлаб чиқилмаганидан ҳозирча бу экотуристлик салоҳиятдан фойдаланиш имкониятлари йўқ.

Шунга қарамасдан ҳозирданок табиат қўриқхоналаримиздаги экотуристтик объектларни рўйхатга олишимиз ва уларнинг тавсифларини ёзиб боришни бошлашимиз керак. Албатта табиат қўриқхоналарнинг ўзига хос бўлган табиат ландшафтларининг рангли тасвирлари каталоглари ишлаб чиқилган. Экотуризм ривожланишидаги ҳалқаро статистикани кўрганимизда ички туризмда ҳам ҳалқаро туризмда ҳам 70 – 80% туристлар табиат қўриқхоналаридаги ноёб айниқса, тубжой табиатидаги ҳайвонот оламига қизиқишмоқда.

Қуйида биз Ўзбекистон чўлларининг табиатидаги ҳайвонот оламини тасвирловчи экотуристтик маршрутдаги асосий ва қизиқарли ҳайвон турларини реклама қилиш лойиҳасини ишлаб чиқишга ҳаракат қиламиз.

Экотуристтик рекламанинг мавзуси: **«Қизилқум табиат қўриқхонасига саёҳат»** рекламасида экотуристтик маршрутнинг ўзи ишлаб чиқилмайди. Балки туристларни қизиқтирувчи ва бу табиат қўриқхонасига бориш истагини ҳосил қилувчи ҳис – туйғуни ҳосил қилади. Бу рекламадан кейин экотурист албатта ушбу қўриқхона тур маршрутини излашга мажбур бўлади. Шунинг учун ҳам туризмнинг тижорий сир – асрорларини бирданига эълон қилиб бўлмайди. Дастлаб экотуристтик маршрутнинг жозибадор ва қизиқарли объектларининг бир қисмигина реклама қилинади.

Қайд қилинган мавзудаги экотуристтик реклама қуйидагича бўлиши мумкин.

Қизилқум давлат қўриқхонаси Амударёнинг ўрта оқимидаги қирғоқларидаги тўқайзор табиатига қўшилиб кетадиган Қизилқум чўли ҳудудларида жойлашган бўлиб чўлларимизнинг типик табиати ва бу табиат билин боғлиқ ҳайвонот оламини тасвирлайди.

Амударёнинг қирғоқ
бўйларида жойлашган
бетакрор табиати ва ноёб
ҳайвонот оламига эга бўлган
тўқайзорлар Қизилқумнинг
бепоён чўлларига улашиб
кетади

Ўзбекистон Республикасининг «Қизил китоб» ига ва «Ҳалқаро қизил китоб» га киритилган ва ҳалқаро миқёсда кўриқланаётган Қизилқум эчкиэмарининг энг кўп сонлари ушбу кўриқхонада муҳофаза қилинади.

Қўриқхонада қўриқланаётган «Ҳалқаро қизил китоб»даги
Бухоро буғиси (Хонгул)

Қўриқхонадаги жайронлар

Туристлар кўрикхонада «яшаш учун кураш» жангларини қизиқиб томоша қилишади.

Туристлар қўриқхона ҳудудидаги қумли чўлга туяларда экзотик экскурсия чиқишлари мумкин.

Туристтик маршрут охирида туристлар дарахтлар соясида дам олиб жўшқин Амударёни томоша қилишлари мумкин.

IV – Боб. Туризмнинг экологик менежментини тузиш ва унинг вазифалари

4.1. Туризмда экологик бошқарувни ташкил қилиш

«Туризмнинг экологик менежменти» ва «Экологик менежмент» бошқарувида фарқ йўқ, фарқ бўлмаслиги ҳам керак. Иккала йўналиш ҳам бир мақсадда ташкил қилинади ва бошқарилади. Ҳар қандай соҳадаги экологик бошқарувнинг асосида эса давлатнинг экология бошқарув органлари тизими қабул қилинади.

Давлатнинг экология соҳасидаги давлат бошқарув органларининг ҳар бири давлат парламенти ишлаб чиқилган ва расмий жиҳатдан берган ваколатларга эга бўлади. Ўзбекистон Республикасида экология соҳасидаги давлат органлари бошқаруви 8-чизмада (Нигматов, 1999) берилди. Бу бошқарувда экология соҳасидаги органларнинг ваколатлари умумий ва махсус тарқмоқларга бўлинган. Умумий бошқарувни давлатимиз президенти И.А.Каримов бошқаради, фан тарқмоқлари томонидан фаолият кўрсатиши юзасидан бошқарилади. Аниқроғи ҳар бир вазирлик ёки давлат қўмитаси ўз фаолиятидаги экологик масалалар билан шуғулланади.

«Туризмнинг экологик менежменти» да, «Экологик» менежментда ва айниқса экотуризмнинг ривожланишидаги тўсқинликлар ва муаммолар ана шу бошқарув тизимига ўзгартиришлар ва қўшимча ваколатлар киритишни талаб қилмоқда. Масалан экотуризмдаги энг асосий туристик ресурслар табиатимиз ҳудудларида бўлиб, бу ҳудудлар деярли муҳофаза қилинади ва ҳозирча туристларни қўйишга рухсат берилмаган.

Муҳофаза қилинадиган ҳудудлар эса Ўзбекистон Республикаси табиатни муҳофаза қилиш Давлат қўмитаси назоратида, сув ҳавзалари, сув омборлари ҳам табиатни муҳофаза қилиш Давлат қўмитаси ҳам Ўзбекистон Республикаси қишлоқ ва сув хўжалиги таъсирларида, ўрмонларимиз ҳам «Давлат қўмитаси» бошқарувида берилган. Бу ҳудудларга турист эмас ҳатто Республика фуқаролари ҳам киритилмайди, қаттиқ режимдаги муҳофазага олинган.

Шунинг учун ҳам «Туризмнинг экологик менежменти» туризм соҳасидаги ҳозирги ривожланиш босқичида давлатнинг экологик бошқарув органлари ваколатлари чегарасида фаолият

кўрсатиш кейинги босқичларни режалаштиришда айниқса экотуризмни ривожлантиришда экологик бошқарувни такомиллаштириш бўйича аниқ-табиатни муҳофаза қилиш нуқтаи назаридан таклифлар – тавсиялар ишлаб чиқишга мажбур бўлади. «Туризмнинг экологик менежменти» ни тузиш ва унинг асосий фаолияти Республикамизда туризмни ривожлантиришга хизмат қилиши учун ишлаб чиқилмоқда. Бинобарин асосий мақсад шундай экан «Туризмдаги экологик бошқарув тизими – «Ўзбекистон Республикасида экология соҳасидаги давлат органлари тизимига киритилиши ва давлат органлари тизимига киритилиши ва давлат мақомига эга бўлган расмий ваколатлари бўлиши керак (8-чизма-тавсия).

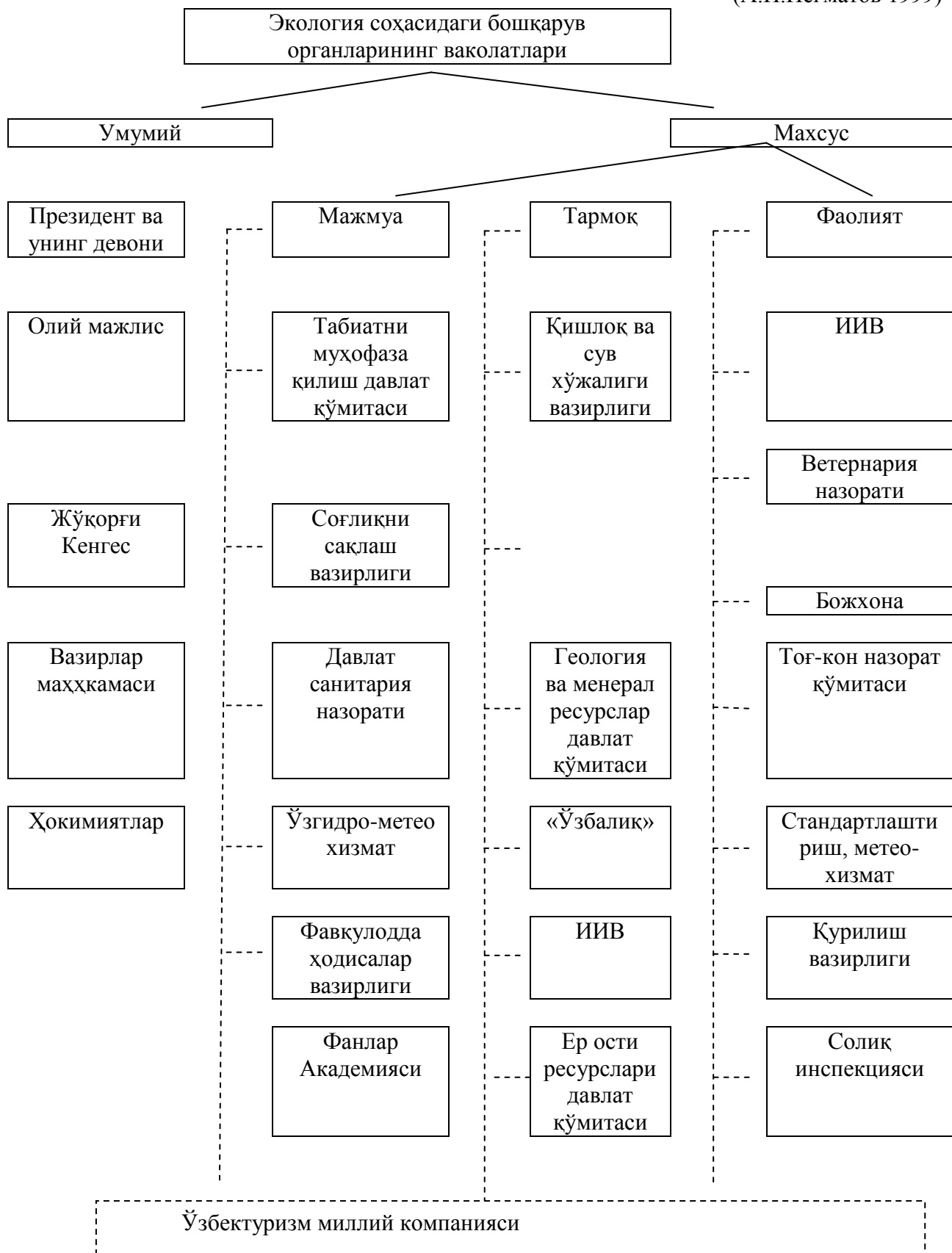
Ўзбекистонда туризмни экологиялаштириш бошқарувини тузиш ва фаолиятини йўлга қўйишда «Экологик бошқарув»нинг давлат мақомидаги ваколатлари вазирликлар, давлат қўмиталари билан бўлган муаммоларни, масалаларнинг ечимини осонлаштиради холос. Масалан, Ўзбекистонда 55 та сув омборлари бор. Бу сув омборлари Ўзбекистон Республикаси қишлоқ ва сув хўжалиги вазирлиги ихтиёрида ва кучли назоратда қўриқланади.

Энди экотуризмнинг сув ҳавзаларидаги ресурсларидан ва овчилик туризмидан фойдаланиш, ривожлантиришни ҳозирги назоратда режалаштириб ҳам бўлмайди. Агар туризмда экологик бошқарув давлат органлари тизимига киритилса бу хил вазирликлар «Табиатни муҳофаза қилиш Давлат қўмитаси, Давлат санитария назорати ва бошқа давлат органлари билан музокаралар, ўзаро шартномалар ва келишувлар орқали бундай ресурслардан туризмда фойдаланиш имкониятларини ишлаб чиқиш мумкин бўлади.

Шунинг учун ҳам «Туризмнинг экологик менежменти» ни тузишда Ўзбекистон Республикасида экология соҳасидаги давлат бошқарув гуруҳига «Ўзбектуризм» Миллий компаниясини киритиш ва бу компаниянинг барча давлат органлари билан мажмуали алоқа қилиш тизимини ҳам киритишни тавсия қилмоқдамиз. Ҳар томонлама мажмуали маълумотларни, мулоҳозаларни, таклифларни чуқур таҳлил қилиб алоҳида таъкидламоқчимизки «тавсияларимиз» республикамизда туризм бошқарувининг муваффақиятни фаолиятини таъминлайди (8-чизма-тавсия).

Ўзбекистон Республикасида экология соҳасидаги давлат бошқарув органлари

(А.Н.Негматов 1999)

- Тавсия

Туризмда экологик бошқарувнинг ташкилий тузилмаси – атроф табиий муҳитни муҳофаза қилиш ва табиат ресурсларидан фойдаланишнинг экологик бошқарув мақсадларини амалга оширувчи ва ушбу соҳада ўз вазифаларини бажарувчи бири – бири билан боғланган турли экологик бошқарув идоралари ва бўғинларининг мажмуасидан ташкилий тузилмаси – атроф табиат ресурсларидан фойдаланишнинг экологик бошқарув мақсадларини амалга оширувчи бири-бири билан боғланган турли экологик бошқарув идоралари ва бўғинларининг мажмуасидан ташкил топади. Экологик бошқарувнинг у ёки бошқа вазифаларини бажариш учун муаяйн экологик идоралар тузилади.

Экологик бошқарув идоралари тизими бошқарувининг умумдавлат тизими таркибига киради ва унинг экологик вазифаларини бажарувчи махсус ва мустақил тузилишли бўғини ҳисобланади. Бунда умумдавлат бошқарувидаги каби туризмда экологик бошқарувда ҳам қуйи идораларнинг юқори идораларга бўйсунуши ва улар ўртасида ўзаро алоқа экологик бошқарувнинг тузилмалари хусусиятларини белгилаб беради. «Туризмнинг экологик менежменти»ни тузишда яна бир муҳим масалага эътибор бериш тўғри бўлади. Бу масаланинг моҳияти шундаки, туризмда, айниқса экологик туризмни ривожлантиришдаги жиддий муаммоларнинг бири-экологик ресурслардан фойдаланишда фойдаланувчининг экологик ресурсни асраб-авайлаш ҳақида жавобгарлик маъсулиятини ўз зиммасига олишдир.

Ўзбекистонда деярли барча ресурслар давлат органлари ва асосий ҳудудлар Ўзбекистон Республикаси Табиатни муҳофаза қилиш Давлат қўмитаси таркибида туради. Экологик ресурсларнинг туризмда муҳофаза чора-тадбирлари ишлаб чиқилмаганлигидан «Давлат қўмитаси» бу ресурслардан туризмда фойдаланишга албатда рухсат бермайди. Масалан, Ўзбекистондаги барча табиат қўриқхоналари қарийиб 50 йилдан бери қаттиқ режимда муҳофаза қилиниб келмоқда.

Ўзбекистон Республикасида экологик туризмни ривожлантириш Концепцияси» га кўра республикамиздаги барча табиат қўриқхоналари, миллий боғлар ва ноёб табиий ландшафтлардаги ҳайвонот олами ва ўсимликлар дунёсидан туризмда фойдаланишнинг жуда катта салоҳиятлари бор. Бу салоҳиятлар асосида экотуризмни жаҳон андозалари талабида ривожлантириш режалари тузилмоқда.

Бу режаларда кўриқхона ва буюртмалар ҳам тез-тез тилга олинмоқда. Бу жуда мураккаб муаммо бўлиб кўриқхонадан туризмда фойдаланишни бирданига ҳал қилиб бўлмайди. Чунки, туризм ниқоби остида табиатнинг ашаддий душманлари бўлган – браконьерлар фаолияти жуда кучайиб кетиши хавфи – хатари бор. Ватанимиз ҳудудлари бепоён бўлганлигидан браконьерлар (дайд овчилар) ни назорат қилиш «Давлат кўмиталари ёки Ички ишлар вазирлиги томонидан ҳам амалга ошириш қийинлашади.

Туризмнинг экологик менежменти» қайд қилинган ҳолатлардаги мураккаб масалаларни «самарали» экологик бошқарув тизимини ишлаб чиқиш билангина ҳал қилиши мумкин. Бу ҳолатда республикамизда туризмнинг экологик менежменти ўз таркибига: туризмда экологик назорат, туризм экологиясида давлат назорати, туризмда атроф-муҳит мониторинги, жамоат экологик назорати, Давлат кўмиталари, ички ишлар вазирлиги ва «Ўзбектуризм» Миллий компаниясининг ўзаро ҳамкорлигида «Туризмда экологик бошқарувнинг илмий-амалий тизимларини ишлаб чиқиши зарур ва мақсадли бўлади.

4.2. Туристик фирманинг экологик менежменти

Туристик фирманинг экологик бошқаруви ҳақида ҳозиргача илмий тадқиқотлар ёки услубий кўрсатмалар нашр қилинмаган. Бу ҳолат табиийдир, чунки кейинги 10 йилларда биз туризм ва турист сўзларига эътибор берадиган бўлдик. Туристик фирманинг экологик бошқаруви ҳақида мулоҳаза юритганда ўтган асрнинг 70 йилларида кучли ривожланган «Табиатни муҳофаза қилиш» фанининг ўша вақтдан то ҳозиргача бўлган даврдаги экологик бошқарувини назарда тутсак тўғри бўлади.

Лекин у вақтда ҳам яқин ўтган 10- йилдан олдин ҳам «туристик фирма», туристик ташкилот йўқ эди. Корхона ва ташкилотлар бор эди. Туристик фирманинг экологик бошқаруви ўтмишда ҳам «табиатни муҳофаза қилиш» номида иш юритганлиги маълум бўлади.

Туристик фирманинг экологик менежменти фирма бошқарув фаолиятининг атроф-муҳит билан бевосита ўзаро муносабатларининг турли шакллари, йўналишлари, томонларига боғлиқ бўлган тизим ҳисобланади. Бунда фирманинг экологик менежмент предмети бўлиб илгари «кўкаламзорлаштириш» шиори

эмас, балки фирма ишлаб чиқараётган маҳсулотлар ва кўрсатаётган хизматларининг экологик томонлари хизмат қилади. Фирманинг экологик бошқарувдаги асосий вазифаси туристларга кўрсатиладиган хизматлар (туристик маршрутда, транспортда, меҳмонхонада, овқатланишда, дам олиш ва ҳ.к.)ни экологиялашдир.

Туристик фирмалар ўзининг йиллик ёки кўп йиллик экологик дастурларини 2 та манбага асосланиб тузишлари мумкин:

1. Мажбурий манбалар – Ўзбекистон Республикасининг «Давлат экологик дастурлари», экологик қонунлар ва «Ўзбекистонда экологик туризмни ривожлантириш Концепцияси» талаблари асосида.
2. Ихтиёрий ташаббус манбалари-туристик фирма офислари, меҳмонхоналарини экологиялаштиришда сунъийликдан – табиийликга қўллаш манбалари асосида.

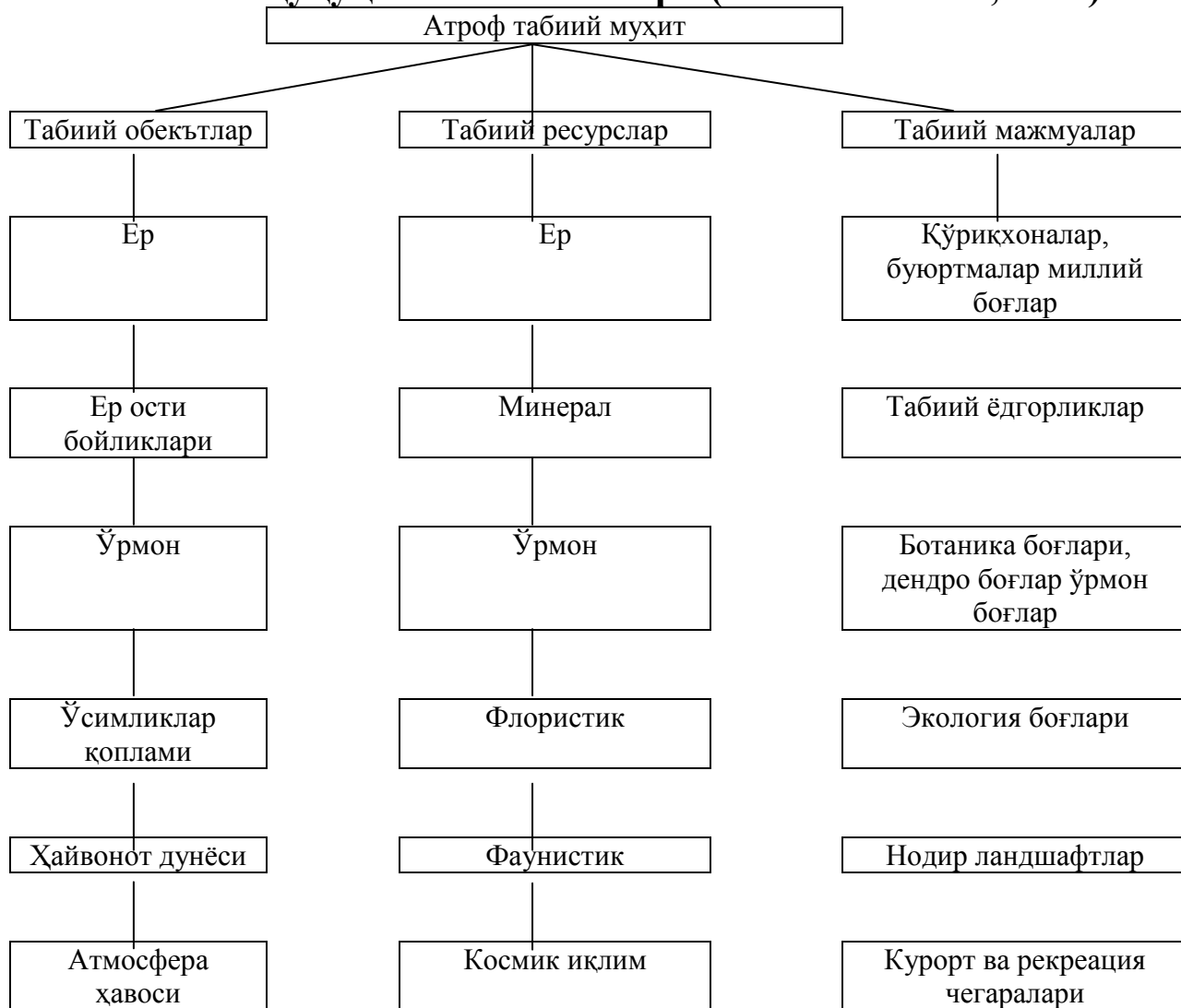
Мажбурий манбалар асосида экологик дастур тузган фирма Ўзбекистон Республикасининг «Табаитни муҳофаза қилиш ҳақида»ги қонун талабларини сўзсиз бажарилиши юзасидан (атмосферани бўлғамаслик, чиқиндиларни зарарсизлантириш ёки маҳсус қабулхоналарга ўз вақтида топшириш, чиқинди сувларни зарарсизлантириш, туристик ресурс муҳофазасига хушёр бўлиш, офисларнинг ички ва ташқи тарафини экологиялаштириш ва ҳ.к.) фирманинг экологик дастурини тузишда. Туристик фирма ўзининг экологик бошқаруви дастурини тузганда ихтиёрий ташаббус манбаларидан фойдаланганда жаҳон андозалари талабида қурилган ва ишлаётган туристик фирмалар ёки туристик ташкилотлар тажрибасидан фойдаланишлари, ёки туристик фирмадаги экологик билимли ходимларнинг таклиф-тавсияларидан фойдаланишлари мумкин.

Лекин энг асосийси сунъийликдан – табиийликга шиори билан экологик дастур тузишни амалга ошириш лозим бўлади. Албатда таъкидлаш лозимки, сўнгги йилларда уйлардаги меҳмонхоналарни, офисларни ҳаттоки институт ва университетларнинг қабулхоналаридан бошлаб аудиторларгача сунъий чуп қўйиб чиқиш урф бўлди. Бу гулларни катта – катта маблағларга сотиб олиб, чанг бостириб уйларга, ўқув масканларига қўйишимизнинг ўзи экологик билим ва экологик маданиятимизнинг қай даражада абгор ҳолатга тушиб қолганлигини кўрсатади.

Шунинг учун ҳам туристик фирмалар офислар олдини ёппасига бетонлаштириш, мрамар териб чиқиш (хорижда ўт экишади) ўрнига анвойи гуллар, нодир, хушманзара дарахтлар, буталар экишни, меҳмонхоналарни киришдан бошлаб ҳар бир хонада табиатни ҳис қилувчи объектлар бўлишини ўзининг экологик дастурида режалаштирилиши лозим бўлади. Фирманинг экология дастурида туристларнинг экологик ҳуқуқи объектлари аниқ келтирилган бўлиши мақсадга мувофиқдир.

Экологик ҳуқуқининг объектлари дейилганда қуйидагилар тушунилади – амалдаги қонунлар билан ҳимоя қилинаолинган атроф табиий муҳитнинг таркибий қисмлари. Уларда қуйидаги белгилар мужассамлашган бўлиши шарт: 1) табиий келиб чиққанлик; 2) экологик тизимнинг таркибига кириб чиқиши; 3) кишиларнинг экологик, иқтисодий, маданий ва дам олиш талабини бажариши ва яшаш муҳити сифатини таъминлаб бериши.

Экология ҳуқуқининг объектлари (А.Н. Нигматов, 1999).

Хулосалар

Ишнинг тайёрланишида, режа асосида ёзилишида тўпланган маълумотларни чуқур таҳлил қилиб Ўзбекистонда экологик туризмни ривожлантиришнинг долзарблигини ҳисобга олиб, Республикамиздаги экологик туризм ресурслари – объектларининг ката салоҳиятлари борлигини ўрганиб, экологик туризмни ривожлантиришдаги муаммо ва ва ечимларни таҳлил қилиб, экологик туризмга таъриф бериш ва унинг маршрутларини ишлаб чиқиш йўналишда қўйидаги хулосалар келиб чиқди.

1. Экотуризм деганда – биринчи навбатда – инсон фаолияти натижасида нисбатан зиён етказилмаган экзотик табиий ҳудудлар, унинг ноёб ўсимликлар ва ҳайвонот олами ҳамда ушбу ҳудудларнинг табиий – тарихий ёдгорликларига саёҳат, иккинчи навбатда табиий ҳудудларнинг экологик муаммоларини ҳал қилиш, табиатни асраш усимликлар ва ҳайвонот оламини сақлаш мақсадида янги ҳимоя қилинадиган ҳудудлар, миллий боғлар барпо этиш, маҳаллий аҳолини янги иш жойлари билан таъминлаш, экотуризмни ривожлантириш ва чет эл инвесторларини жалб қилиш орқали давлат валюта захирасини бойитиш, иқтисодиётни кўтариш каби мажмуалар йиғиндиси тушунилади.
2. Экотуризм маршрутларини ўтказиш босқичлари, маршрутда хизматлар кўрсатиш мажмуалари, туристлар ҳаётига ҳавф солувчи манбалар ва уларнинг олдини олиш чора тадбирлари белгиланди.
3. Экотуризм маршрутларини ишлаб чиқишга асос бўладиган 7 та тамойилга таъриф берилди ва экотуризм маршрутларида қўллаш усуллари келтирилди.
4. Туризмнинг экологик менежментини тузишда Ўзбекистон Республикасининг экология соҳасидаги давлат бошқарув органлари таркибига «Ўзбектуризм миллий компанияси»ни киритиш туризмни ривожлантиришдаги кўплаб тўсиқлар ва муаммоларни ҳал қилишда давлат миқёсидаги аҳамиятга эга бўлади.
5. Республикамизда экологик туризмни 3 босқичга бўлиб ривожлантириш мумкин:

Биринчи босқичда – Ўзбекистонда экологик туризмни ривожлантириш давлат дастури ва экотуристлик ресурслардан фойдаланишнинг қонуний, ҳуқуқий меъёрлари ишлаб чиқилади:

Иккинчи босқичда – экологик туризмнинг барча ресурслари аниқланиб бу ресурсларга экотуризм маршрутлари ишлаб чиқилади. Ички экотуризмни ривожлантиришнинг чора – тадбирлари тизими амалга оширилади:

Учинчи босқичда – Ўзбекистонда экотуризм масканларига халқаро туризмни жалб қилиш кучайтирилади.

6. Самарқанд иқтисодиёт ва сервис институти экотуризм соҳаси учун малакали мутахассислар тайёрлашни ўз зиммасига олиши экотуризм ривожига мақсадли йўналиш бўлади.

Қайд қилинган омиллар амалга оширилган вақтда Ўзбекистон Республикаси ҳам жаҳондаги экологик туризм тараққий этган мамлакатлар қаторида ўз ўрнини эгаллашига ишончимиз комилдир.

ТАВСИЯ ҚИЛИНАДИГАН АДАБИЁТЛАР:

1. Каримов И.А. Ўзбекистон ХХІ аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари. Т.: «Ўзбекистон», 1997
2. Каримов И.А. Ўзбекистон ХХІ асрга интилоқда. Т.: «Ўзбекистон», 1997.
3. Каримов И.А. Ўзбекистон буюк келажак сари. Т.: «Ўзбекистон», 1998.
4. Ўзбекистон Республикаси қонуни: Табиатни муҳофаза қилиш тўғрисида, 1993 йил 6 май.
5. Ўзбекистон Республикаси қонуни: Сув ва сувдан фойдаланиш тўғрисида. 1993 йил 6 май.
6. Ўзбекистон Республикасининг қонуни: Аҳолида муҳофаза қилинадиган ҳудудлар тўғрисида. 1993 йил 7 май.
7. Ўзбекистон Республикасининг қонуни: Қазилма бойликлар тўғрисида. 1996 йил 27 декабр
8. Ўзбекистон Республикасининг қонуни: Атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш тўғрисида. 1996 йил 27 декабр.
9. Ўзбекистон Республикасининг қонуни: Ўсимлик оламини муҳофаза қилиш ва ундан фойдаланиш тўғрисида. 1996 йил 27 декабр.
10. Ўзбекистон Республикасининг қонуни: Ҳайвонот дунёсини муҳофаза қилиш тўғрисида: 1997 йил 28 декабр.
11. Ўзбекистон Республикасининг қонуни: Ер ости бойликлари тўғрисида. 2002 йил 13 декабр.
12. Ўзбекистон Республикасининг қонуни: Экологик экспертиза тўғрисида. 2000 йил 15 декабр.
13. Абирқулов Қ.Н., Рафиқов А.А., Ҳожиматов А.Н. Табиатдан фойдаланиш иқтисоди. Т.: ТДИУ, 2002.
14. Абдуллаев О., Тошматов З. Ўзбекистон экологияси бугун ва эртага. Т., 1992.
15. Алимов Т.А., Рафиқов А.А. Экологик хатолик сабоқлари. Т., «Ўзбекистон», 1991.
16. Глобальная экономическая проблема. М., 1998.
17. Зиёмухаммедов Б. Экология, тарих, назария ва ҳозирги замон. Тошкент, Меҳнат, 1999.
18. Негматов А.Н. Экология ҳуқуқи: схемалар ва тушунчаларда.

- Т.: «Иқтисодиёт ва ҳуқуқ дунёси», 1999.
19. Усмонов И.У. Табиат инъоми. Т., 1987.
  20. Усмонов И.У., Усмонов Ш.И. Орол ҳақида баъзи ечим талаб муаммолар. Ўзбекистоннинг экологик муаммолари ва табиатни муҳофаза қилиш. Самарқанд, 1998.
  21. Рафиқов А.А. ва бошқалар. Экология, Т., 2004.
  22. Рафиқов А.А. Геоэкологик муаммолар. Т., «Ўқитувчи», 1997.
  23. Турсунов Х. Экология асослари ва табиатни муҳофаза қилиш. Т., «Ўзбекистон», 1997.
  24. Қурбонниёзов Р. ва бошқалар. Иқтисодий экология асослари. Урганч, 1999.
  25. Эргашев А., Эргашев Т. Экология, биосфера табиатни муҳофаза қилиш. Т., 2005.
  26. Шодиметов Ю. Ижтимоий экологияга кириш. Т., 1994.
  27. Ҳайитбоев Р., Ҳайитбоев К., Худайбердиев У. Табиатдан фойдаланиш иқтисоди. Самарқанд, 2004.
  28. Усманов И., Ҳайитбоев Р., Ибодуллаев Н. Экология. Самарқанд 2007.
  29. Ҳайитбоев Р., Саттаров А. Туризм маршрутларини ишлаб чиқиш технологияси. Самарқанд 2009.
  30. Ҳайитбоев Р., Амриддинова Р. Туризмда маркетинг тадқиқотлари. Самарқанд 2010.
  31. Ҳайитбоев Р., Амриддинова Р. Туризмнинг махсус турлари. Самарқанд 2008.
  32. Ҳайитбоев Р., Пардаев О. Туризмнинг менежменти. Самарқанд 2010